

Kerim Sadi'den Bir Ziya Gökalp Portresi: Durkheim'a Karşı Marx

Sedat GENCER

Öğr. Gör. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Ortak Dersler Bölümü, Bitlis

E-Mail: sedatgencer@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6873-4391

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 06.12.2024 Kabul Tarihi / Accepted: 22.05.2025

ÖZ

GENCER, Sedat, **Kerim Sadi'den Bir Ziya Gökalp Portresi: Durkheim'a Karşı Marx**, CTAD, Yıl 21, Sayı 43 (Güz 2025), s. 1077-1116.

Kerim Sadi siyasal ve düşünsel mücadelesine Türkiye Komünist Partisi içinde başlamıştır. Marksizm'in bilimsel bir temelde yaygınlaşabilmesi ve solun tarihinin yazılmasına büyük katkı sağlamış önemli bir entelektüeldir. Özellikle 1930'lu ve 1960'lı yıllarda yayınladığı kitaplar, yaptığı tercümelemler ve girdiği polemiklerle öne çıkmış bir figürdür. Bununla beraber Kerim Sadi'nin çalışmalarının Türk düşünce hayatı içinde yeterince değerlendirildiğini de söylemek zordur. 1932 yılında kurduğu İnsaniyet Kütüphanesi Yayınları'ndan 1948 yılına kadar yaklaşık otuz beş tane kitapçık basmıştır. Bu kitapçıklar dönemin entelektüel ortamını değerlendirebilmek adına zengin bir malzeme sunmaktadır. Bunlardan biri 1941 yılında yayımladığı Ziya Gökalp Tarihsel Materyalizmin Muarızı başlıklı kitapçıktır. Bu kitapçıkta Kerim Sadi, Ziya Gökalp'a ağır eleştiriler yöneltmektedir. Sadi'ye göre Gökalp'ın Marksizm hakkındaki yüzeysel değerlendirmeleri Türkiye'de entelektüel çevrelerde anti-Marksist yaklaşımın yaygınlaşmasına yol açmıştır. Sadi, Gökalp'ın fikirlerini tevarüs ettiği Durkheim'ın karşısına Marx'ı çıkararak bu durumun sonuçlarını tartışmak istemektedir. Bu makale Kerim Sadi'nin Gökalp hakkındaki kitapçığına odaklanarak Gökalp'a yönelik eleştirilerini analiz

etmektedir. Bu analiz, Kerim Sadi'nin fikirlerini geliştirdiği tarihsel konjonktürün özelliklerine dayandırılmıştır. Bu sayede makale Kerim Sadi'nin erken dönem düşünsel biyografisinin aydınlatılmasına katkı sunmak istemektedir. Ayrıca ölümünün yüzüncü yılını geride bıraktığımız Ziya Gökalp'ın Marksist bir perspektiften nasıl ele alındığına dair bir örneği de gündeme taşıma amaçındadır. Son olarak ise Türkiye'de Marksist sosyal bilim yapmanın zorluğunu ve Durkheim geleneğinin hegemonik rolünü tarihsel bağlamda yeniden düşünmek gerektiğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Durkheim, Marx, Ziya Gökalp, Milliyetçilik, Marksizm.

ABSTRACT

GENCER, Sedat, **A Portrait of Ziya Gökalp by Kerim Sadi: Durkheim versus Marx**, CTAD, Year 21, Issue 43 (Fall 2025), pp. 1077-1116.

Kerim Sadi began his political and intellectual struggle within the Turkish Communist Party. He is an important intellectual who made significant contributions to the widespread dissemination of Marxism on a scientific basis and to the writing of the history of the left. He is a prominent figure who particularly stood out with the books he published, the translations he made, and the polemics he entered into; especially in the 1930s and 1960s. However, it is difficult to say that Kerim Sadi's works have been sufficiently evaluated within Turkish intellectual life. From the İnsanîyet Kütüphanesi Yayınları (Humanity Library Publications), which he founded in 1932, he published approximately thirty-five booklets by 1948. These booklets offer rich material for evaluating the intellectual environment of the period. One of them is the booklet titled Ziya Gökalp Tarihsel Materyalizmin Muarızı (Ziya Gökalp, the Opponent of Historical Materialism), published in 1941. In this booklet, Kerim Sadi levels harsh criticisms at Ziya Gökalp. According to Sadi, Gökalp's superficial evaluations of Marxism have led to the widespread dissemination of an anti-Marxist approach in Turkish intellectual circles. Sadi wants to discuss the consequences of this situation by pitting Marx against Durkheim, whose ideas were inherited by Gökalp. This article analyzes Kerim Sadi's criticisms of Gökalp by focusing on Sadi's booklet published about Gökalp. It. This analysis is based on the characteristics of the historical conjuncture in which Kerim Sadi developed his ideas. In this way, the article aims to contribute to illuminating Kerim Sadi's early intellectual biography. In addition, it aims to bring to the fore an example of how Ziya Gökalp, whose hundredth anniversary of death we have left behind, was approached from a Marxist perspective. Finally, it argues that it is necessary to rethink the difficulty of conducting Marxist social science in Türkiye and the hegemonic role of the Durkheim tradition in a historical context.

Keywords: Durkheim, Marx, Ziya Gökalp, Nationalism, Marxism.

Giriş

Bu makale ölümünün yüzüncü yılını geride bıraktığımız Ziya Gökalp'ı hatırlama ve hatırlatma çabasının bir ürünü olarak kabul edilmelidir. Makale, Kerim Sadi'nin 1941 yılında Ziya Gökalp üzerine kaleme aldığı metnini analiz ederek bunu yapmayı hedeflemektedir. Ziya Gökalp, fikirlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri ve Cumhuriyet'in ilk yılları arasında (1911-1924) geliştirmiş ve 25 Ekim 1924 yılında henüz 48 yaşında iken hayatını kaybetmiştir. Gökalp, Türkiye'de sosyolojinin kurucusu ve milliyetçiliğin düşünsel temellerini atan kişidir. Yazılarında İslami bir kültür ve geleneğe sahip olan Türklerin, muasır medeniyeti nasıl içselleştirebileceklerini sorgulamış ve bu meseleyi ilk kez sistematik bir şekilde ele almıştır. Bu açıdan Gökalp, önemini ve güncelliğini hala korumaktadır.¹ Bir eylem adamı olarak Atatürk modern Türkiye'nin kurucusu ise; bir sosyal bilimci ve felsefeci olarak Gökalp de ortaya koyduğu vizyonla bu sürecin düşünsel mimarı sayılmalıdır.² Farklı ideolojik geleneklerin Gökalp yorumları, Türk düşünce hayatının değerlendirilmesinde önemli bir kıstastır.³ Gökalp, bugün de çeşitli ideolojik gündemlere bağlı, dar ve tek boyutlu yaklaşımlarla ele alınmaktadır. Bununla birlikte hâlâ eserlerine çokça atıf yapılmakta ve pek çok araştırmacı onu Kemalizm'in, Türk milliyetçiliğin, laikliğin ve korporatist düşüncenin kurucusu olarak mütalaa etmektedir.⁴

Gökalp -genelde Batı düşünsel geleneği ile kurduğu ilişki öne çıkarılarak-fikriyatının özgün olup olmadığı hususunda- bir analize tabi tutulmaktadır.⁵ Dolayısıyla sağ ya da sol düşünce akımlarının Gökalp'ı nesnel bir şekilde değerlendirebilecek bir söylem ve yaklaşımdan yoksun oldukları sonucuna varılabilir. Sol düşüncenin bu hususta çok çaba gösterdiğini de söyleyebilmek zordur.⁶ Bu anlamda Ziya Gökalp hakkında sol cenahta, az sayıda eleştirel

¹ Niyazi Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", *The Middle East Journal*, Cilt 8, Sayı 4, 1954, s. 375-376.

² Michael A. Turner, "Ziya Gökalp and The Fundamental Bases of Turkish Nationalism", *Turkish Studies Association Bulletin*, Sayı 3, Cilt 2, 1977, s. 11.

³ Kurtuluş Kayalı, "Türkiye'de Sosyal Bilim Metinlerinde Yaklaşımlar Zaman İçinde Değişse de Zihniyet Pek Değişmiyor.", *Düşünen Şeyset*, Sayı 28, 2012, s. 14-15.

⁴ Markus Dressler, "Rereading Ziya Gökalp: Secularism and Reform of The Islamic State in The Late Young Turk Period", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 47, Sayı 3, 2015, s. 511.

⁵ Alp Eren Topal, "Against Influence: Ziya Gökalp In Context and Tradition", *Journal of Islamic Studies*, Cilt 28, Sayı 3, 2017, s. 285.

⁶ 1960'lı yıllar belki bir anlamda istisna teşkil eder. *Yön* dergisi yedinci sayısında sosyalist Osmanlılar olarak Namık Kemal ile Ziya Gökalp'ın fotoğraflarını paylaşıp, bu vatansever isimlerin liberal iktisadi düzene cephe aldıklarını belirtmiştir. "Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Gelişmesi Sosyalist Osmanlılar", *Yön*, 24 Ocak 1962, Sayı 7, s. 12. Yine Hikmet Kıvılcımlı Türkiye'de

metinden birini yazan kişi Türkiye Komünist Partisi (TKP) geleneği içinde yer alan Kerim Sadi'dir.⁷

Kerim Sadi, 1940 yılında *Ziya Gökalp Tarihi Materyalizmin Muarızı* isimli küçük bir kitapçık neşretmiştir. Bu kitapçık Marksizm'in Türkiye'de yaygınlaşabilmesini hedefleyen kitapçıklar serisi içinde yer alır. İlk kitapçığını 1932 yılında yayınlayan Kerim Sadi, bu seriyi "İnsaniyet Kütüphanesi" olarak adlandırmıştır. On beş, yirmi sayfalık bu kitapçıklarda Sadi, Türkiye'de anti-Marksist yaklaşımları ifşa etmiş ve eleştirmiştir. Bu makalede Kerim Sadi'nin 1940 yılında Ziya Gökalp'ı Marksist perspektiften nasıl eleştirel bir okumaya tabi tuttuğu analiz edilecektir.

Kerim Sadi; yaptığı çeviriler, yazdığı kitaplar, girdiği polemikler ve nihayetinde solun tarihinin aydınlatılması hususundaki katkılarıyla Türkiye'de Marksist düşünce ve kültürün gelişmesi, yaygınlaşması için uğraş vermiş önemli bir entelektüeldir. Bunun dışında sol gelenek içinde pek örneğine rastlanmayacak biçimde milliyetçi ve İslamcı entelektüelleri de araştırmıştır. "*Cumhuriyet devrinde İslamiyet ile sosyalizm arasında ilişkiler kuran ilk telif-uyarlama metinleri yazması açısından da önemli bir şahsiyettir.*"⁸ Namık Kemal, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Fuat Köprülü ve Mehmet Akif gibi önemli isimlere yönelmiş olması onu Marksist düşünce içinde farklılaştırmaktadır. Ortaya koyduğu eserlerin sayısı düşünüldüğünde Kerim Sadi hakkında da –ne sağda ne de solda-derinlikli ve kapsamlı çalışmalar yapıldığını söylemek imkân dâhilinde değildir.⁹

milliyetçiliğin sosyalizm demek olduğunu savunduğu makalesinde Ziya Gökalp'ı sosyalist olarak nitelenmiştir. "Türklerle Türkçülüğü öğreten Ziya Gökalp en katıksız burjuva ideologu idi. Ömrünün sonunda tüm düşüncelerinin muhasebesini dürüstçe yapar yapmaz, ne buldu? Nice, kafasını işletmeyen sağcıya ve şarlatan solcuya (hele Kadroculara) parmak ısırttı: Türkiye'de sosyalizmden başka gerçek milliyetçilik olamayacağını sezdi ve bu doğruyu açıklamakta sakınca görmeyen bir sosyalist olarak öldü." Hikmet Kıvılcımlı, "Sosyalizm Nedir?", *Sosyalist*, 7 Şubat 1967, Sayı 2, s. 4.

⁷ Andrew Davison'a göre literatürde Gökalp ile ilgili iki önemli çalışma bulunmaktadır. Bunlardan biri 1950 yılında yayınlanan Uriel Heyd'in kitabıdır ki Heyd sınırlı bir kaynak taramasına dayanan milliyetçilik perspektifi ile Gökalp fikriyatının özgün olmadığı sonucuna varmıştır. Diğer çalışma ise Gökalp'ı kapitalist-korporatist ideoloji ekseninden Marksist bir analize tabi tutan Taha Parla'nın çalışmasıdır. Parla ise Heyd'in tersine Gökalp fikriyatına oldukça olumlu yaklaşmıştır. Andrew Davison, "Secularization and Modernization in Turkey: The Ideas of Ziya Gökalp", *Economy and Society*, Cilt 24, Sayı 2, 1995, s. 195, s. 200. İki çalışmada da Kerim Sadi'nin adı zikredilmemiştir.

⁸ İsmail Kara, "Başlık Büyük Fakat... Kerim Sadi ve İslamiyet'le Sosyalizm Arasında Kurulan İlişkilere Dair Birkaç Not", *Müteferrika*, Sayı 48, 2015, s. 201. Kara, dine yönelik bu ilgisi bakımından onu Hikmet Kıvılcımlı ve Abidin Nesimi ile birlikte zikreder.

⁹ Kerim Sadi hakkında, 1969 yılında çıkarılmış bir armağan kitap, 1991 yılında tamamlanmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Müteferrika dergisi ise bir sayısında Kerim Sadi'ye özel bir

Bu makale Erken Cumhuriyet dönemi düşüncesinin zengin bir kesitine odaklanmıştır. Kerim Sadi'nin 1930'lu yıllardaki entelektüel faaliyetinin mahiyeti, sol düşünce geleneği içinde Gökalp'ın nasıl algılandığı ve değerlendirildiği ortaya konmak istenmektedir. Makalenin sorunsallaştırdığı hususlar şöyle özetlenebilir: Kerim Sadi neden bu dönemde Gökalp ile bir tartışma içerisine girmiştir? Gökalp'i hangi noktalarda ve hangi bağlamda eleştirmiştir? Bu tartışma ve eleştirilerin Marksist ideoloji ve fikriyatın gelişimine ne gibi bir katkısı olmuştur? Daha genel planda ise Türkiye'de sosyal bilimler sahasında Durkheim geleneğinin neden daha güçlü olduğu ve Marksist birikimin etkisinin ise neden cılız kaldığı şeklindeki bir soru da cevaplandırılmış olacaktır.

Kerim Sadi'nin Kısa Yaşam Öyküsü

19 Eylül 1950 tarihli tebdilen verilen nüfus cüzdanına göre Kerim Sadi 1310/1312 (1894/1896) tarihinde İzmir'de doğmuştur. Farklı müstearlar kullanan Kerim Sadi'nin asıl adı Ahmet Nevzat Cerrahlar'dır.¹⁰ Varlıklı bir ailenin çocuğu olan Sadi, ilkokulu Arapça, Farsça ve Fransızca eğitim veren Özel İzmir Darül İrfan Mektebi'nde tamamlar. İzmir İttihat ve Terakki İdadisi'ne devam eder. Ailenin ekonomik durumunun bozulması üzerine idadideki eğitimini zorluklar içinde bitirebilir. İktisat eğitimi için Viyana'ya gider. Kısa sürede buradaki eğitimi yetersiz bularak Türkiye'ye geri dönüp Haydarpaşa Askeri Tıbbiyesi'ne kaydolar.¹¹ Nesimi'ye göre “*Tıbbiye'nin ilk sınıflarında koyun bir nasyonalist. Daha doğrusu anti-emperyalist*”¹² biridir. Dolayısıyla 1920 yılı başlarında bu okula girmesi onun hayatında önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Tıbbiye'de Marksizm ile tanışınca öğrenimini yarıda bırakarak Moskova Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'ne (KUTV) gider.¹³

Kerim Sadi, Millî Mücadele döneminde Sovyetler ile yapılan ittifakın Türkiye'de Bolşevizm'i hiç olmadığı kadar gündeme getirdiği bir konjonktürde, Sovyet Devrimi'ni yerinde görmeye giden gençlerden biridir. Anti-emperyalist

bölüm ayırmıştır. Bu eserlere kaynakçada yer verilmiştir. Sadi'nin biyografisinde önemli boşluklar bulunduğu gibi henüz yayınları da bütünüyle tespit, tasnif ve dolayısıyla tahlil edilmemiştir.

¹⁰ Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) arşivindeki Kerim Sadi Kitaplığında başta nüfus cüzdanı olmak üzere onun -eksikler olmakla birlikte- pek çok eserine çevrimiçi erişim mümkündür.

¹¹ Zeki Anıt, *Türk Düşünce Tarihinde Kerim Sadi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991, s. 18-20.

¹² Abidin Nesimi, *Türkiye Komünist Partisi'nde Anılar ve Değerlendirmeler 1909-1949*, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 103.

¹³ Zafer Toprak, “Aydınlık'tan Katkı'ya Kerim Sadi'nin Türkiye'de Marksist Düşünceye Katkısı”, *Müteferrika*, Sayı 48, 2015, s. 125.

temelde şekillenen milliyetçiliğin komünizmle buluşma hikâyesidir bu.¹⁴ Böylece onun TKP macerası başlamıştır. Kerim Sadi'nin TKP dönemi ile ilgili bilgiler biraz müphem ve karışıktır. Partiye ne zaman üye olduğu, partiden atılıp atılmadığı, Moskova'da eğitimini neden yarıda bırakıp Türkiye'ye geldiği gibi hususlar pek bilinmemektedir. Bununla beraber Türkiye'ye döndükten sonra TKP içinde aktif olarak çalıştığı aşikârdır.

Sadi; TKP'nin Aydınlık, Aydınlık Fevkalade Gençlik Nüshası, Orak-Çekiç gibi yayın organlarında ve Bursa Yoldaş gazetesinde yazmıştır. 1924-1934 yılları arasında TKP içinde çeşitli görevler almış, 1935 yılı ile beraber Troçkist olarak nitelenerek bir anlamda partiden dışlanmıştır.¹⁵ Sadi, İnsaniyet Kütüphanesi Yayınları'nı kurarak yoğun bir entelektüel faaliyet içerisine girdiğinde TKP'nin Türkiye'de faaliyetlerini sürdürebilmesi güçleşmiştir. Bu kütüphane serisi içindeki kitapçık-brosürleri çoğunlukla 1930'lu yıllarda neşretmiştir. 1940'lı yıllarda da *Ziya Gökalp Tarihi Materyalizmin Muarızı* ve *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Tarihî maddecilik, Muhammed ve İslamiyet, Türk Kleopatrası Polemikler ve Çevirmeler* gibi az sayıda olsa da kitapçık yayımlamaya devam etmiştir. 1960'lı yıllarla beraber Şeyh Bedreddin, Mehmet Akif, Fuat Köprülü üzerine yazdıkları ile bir bakıma İnsaniyet Kütüphanesi Yayınlarını devam ettirmiştir. *Yön* dergisi ile sosyalizm ve İslamiyet çerçevesinde girdiği polemikler ekseninde solun tarihini yazma uğraşına yönelmiş ve bu amaçla *Katkı* dergisini çıkarmıştır.¹⁶

Sadi'nin yazı faaliyeti ve dolayısıyla entelektüel hayatı ele alınırken bazı hususlar göz önünde bulundurulmalıdır. Birincisi; Türk solunun örgütlenme ve legal planda siyaset yapma noktasında zorluklar yaşadığı ve entelektüel manada güçsüz olduğu 1930'lı yıllarda, Cumhuriyet yönetiminin de yeniden devrimci bir yapılanma içerisine girmiş olmasıdır. İkincisi; bu yapılanmada merkezî bir rol oynayan dil ve tarih konularının bütün bir sosyal bilim alanında önemli değişikliklere yol açmasıdır.

¹⁴ Bu neslin hikâyesini Nazım Hikmet ekseninde anlatan bir makale için bk. James H. Meyer, "Children of Trans-Empire: Nâzım Hikmet and The First Generation of Turkish Students at Moscow's Communist University of the East", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Cilt 5, Sayı 2, s. 195-218.

¹⁵ Erden Akbulut, "Komintern Belgelerinde TKP'li Kerim Sadi", *Müteferrika*, Sayı 48, 2015, s. 223.

¹⁶ Doğan Çetinkaya-Kerem Ünüvar, "Kerim Sadi: İnsanlığın Büyük Müdafii", *Türkiye Solundan Portreler*, Haz. Emir Ali Türkmen-Ümit Özger, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 193-195.

Türkiye Komünist Partisi'nin Tasfiye Edilmesi

Yukarıda da ifade edildiği gibi Kerim Sadi 1930'lu yılların ortasında TKP için bir Troçkist olarak artık kara listededir.¹⁷ İstanbul Komünist Grubu'ndan TKP'ye evrilen Marksist hareket özellikle Rusya'dan gelen kadrolarla 1925 tarihine kadar imkânları ölçüsünde iyi örgütlenebilmiştir. Ankara Hükûmeti'nin Bolşeviklerle kurduğu ittifakın seyrine göre kendine hareket alanı bulan parti, her zaman devletin baskısını hissetmiştir. 1925 yılında ise Tahriri Sükûn ile başlayan yeni dönem bu baskıyı ağırlaştırmıştır. Bu durumun en önemli sonucu parti içindeki fikir ayrılıklarının beraberinde getirdiği hizipleşmedir. Özellikle 1927 Tevkifatı, Şevket Süreyya-Vedat Nedim ekibi ile Şefik Hüsnü arasındaki anlaşmazlık ile doğrudan bağlantılıdır. Nitekim Kerim Sadi'nin Troçkist ve Nazım Hikmet'in de “*muhalefetin rubu*”¹⁸ olarak nitelenip partiden dışlanmaları hep bu parti içi çatışmaların bir tezahürüdür. TKP; sonraki süreçte hizipleşmeler ve tutuklamalar ile etkinliğini kaybetmiş, Komintern çizgisine girerek Bolşevikleşmeye başlamıştır. Yükselen savaş tehlikesi karşısında ulusal partilere anti-faşist cephe kurma misyonu veren Komintern, Türkiye özelindeki 1936 desantralizasyon kararı ile partiyi bir başına bırakmıştır.¹⁹

Dolayısıyla Kerim Sadi, 1930'lu yıllarda legal olarak faaliyet göstermesine izin verilmeyen TKP'nin iç kavgalar neticesinde de ideolojik ve örgütsel anlamda iyice güçsüzleştiği koşullarda, İnsaniyet Kütüphanesi Yayınları'nı kurarak fikrî bir mücadeleye girişmiştir.²⁰ Bu durum sol mücadelenin bireysel düzleme taşınması olarak da değerlendirilebilir. TKP'den bağımsızlaşmanın ve ayrılmanın bir işareti de Nazım Hikmet ile Sertel'lerin çıkardığı *Resimli Ay*'da çalışmaya başlamasıdır.²¹ 1933 yılında tutuklanan ve aynı yıl Cumhuriyet'in onuncu yıl

¹⁷ Orak Çekiç dergisinin 1935 ve 1936 yılında yayımlanan sayılarında Sadi'yi “Satılmış Troçkist”, “Faşistlerin Uşağı”, “Şantajcı”, “Sahte Komünist” olarak karalayan yazılara rastlamak mümkündür. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1925-1936 Cilt 2*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 520-522, s. 604.

¹⁸ Erden Akbulut-Erol Ülker, *Komintern Dönemi TKP Tarihi 3 Türkiye Komünist Partisi'nin Bölünmesi 1928-1932*, Yordam Kitap, İstanbul, 2023, s. 14.

¹⁹ Ergun Aydınoglu, *Sol Hakkında Her Şey Mi*, Versus Kitap, İstanbul, 2008, s. 15, s. 38, Erden Akbulut, “Mete Tunçay: Türkiye'de Sol Akımlar-Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 271, 2016, s. 53-55.

²⁰ İcra Vekilleri Heyeti, İnsaniyet Kütüphanesi Yayınlarından çıkan Kerim Sadi'nin *Manifest* çevirisi hakkında “Komoniz tahrîkâtı yapacak yazıları havi” bulunduğuundan 29 Ağustos 1936 tarihinde toplatma kararı almıştır. *T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi* (BCA) 30-18-1-2, Kutu:68, Gömlek: 72, Sıra: 13, 29.08.1936.

²¹ Zekeriya Sertel anılarında Nazım Hikmet'in 1928 yılında Resimli Ay'a tayfası ile birlikte geldiğini belirtmiştir. Sertel'e göre bu tayfa Nizamettin Nazif ile Kerim Sadi'den oluşmaktadır. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.140-141. Kerim Sadi Aydınlik

kutlamaları adına çıkarılan afla serbest kalan Nazım Hikmet, 1938 yılında tekrar tutuklanana kadar tek başına komünist hareketi temsil eder durumdadır.²² Kerim Sadi erken dönemde yazdığı hikâyeleri ve daha sonra İnsaniyet Kütüphanesi Yayınları ile de Nazım Hikmet'ten hep olumlu tepkiler almıştır.²³

Ataç'a göre Kerim Sadi, bu dönemde forma-forma basmayı tercih ettiği “ufacık bitişleri” herhangi bir dergi ve gazeteye vermemektedir.²⁴ Sadi'nin bunları yayımlayabileceği Marksist bir mecra yoktur. TKP'nin yokluğunda Marksizm; Kerim Sadi'nin “İnsaniyet Kütüphanesi”, Hikmet Kıvılcımlı'nın “Marksizm Biblioetiği” ve Haydar Rıfat'ın “Dün ve Bugün Külliyyatı”, Sabiha Zekeriya ve Nazım Hikmet gibi isimlerin çevirileri ve yapıtları ile Türkiye'de tanınıp yaygınlaşabilecektir.²⁵

dergisinden itibaren hep Nazım Hikmet ile beraber olsa ve TKP tarafından Nazım Hikmet muhalefeti içinde görülse de bu dönemde İnsaniyet Kütüphanesini kurması onun bağımsız kalma istek ve tutumunun da bir sonucu olabilir. O hiçbir zaman Nazım Hikmet kadar ön planda olmamıştır. Kerim Sadi'yi İnsaniyet Kütüphanesi Yayınlarını oluşturan polemikleri kamuoyunda daha bilinir ve görünür hale getirmiştir.

²² Nesimi, *age.* s. 116.

²³ Kemal Sülker'in aktardığı bir anekdot Nazım Hikmet-Kerim Sadi ilişkisini göstermek adına önemlidir: “Karşılıklı ‘memnun oldum’lardan sonra Enis Tahsin, konuklarını Ştaynburg Alman lokantasına buyur etti. Enis Tahsin, Kerim Sadi hakkında fazla bilgi görünmüyordu. Nazım, onu iyice tanıtmak istedi: ‘Kerim Sadi Bey, bilim olarak Marksist felsefeye inanır. Onu yalan yanlış anlatmak isteyen yazar veya üniversite öğretim üyeleri olursa, onları yaptıkları çeviriler yüzünden yerin dibine batıracak bilgi ve zeka ürünlerini, birer, ikişer formalık broşürlerle tarihe mal eder. Sonra Türkçeye o kadar hakimdir ki, Ansiklopedideki Vahşi gibi mensur yazıları, yabancı /bir dile çevrilseydi, o dilde yayın yapanlardan aklı başında olan birileri, Kerim'den başka eserlerini isterler ve kendi uluslarına tanıtırlandı.’ ‘Demek bu kadar önemli bir arkadaşımız Kerim Bey ...’” Kemal Sülker, *Nazım Hikmet'in Gerçek Yaşamı 4. Cilt 1936-1937, Yalçın Yayınları*, İstanbul, 1998, s. 24.

²⁴ Nurullah Ataç, “Bir Yergici”, *Yazı Hayatının 50. Yılında Kerim Sadi*, Der. F. Berke, Hilal Matbaası, İstanbul, 1969, s. 34. Ahmet Oktay'a göre 1925-1940 arası Türkiye'de hâkim söylem biçimi devrimci sol değil ilerici ve halkçılıktır. Tek Parti döneminin 1940'lı yıllara kadar uzanan kesitinde Marksizmi legal düzeyde savunabilecek bir dergi yayımlanamamış ve Kadro örneğinde Marksizme meylettğinde bile bu deneyim çok uzun ömürlü olamamıştır. TKP'nin yasaklanması Marksist bilinçlenmeyi sekteye uğratmış ama entelektüeller arasında edebi ve kültürel düzeyde bir toplumculuk gelişebilmiştir. 1930'ların sonlarında Ses, Yeni Ses, İnsan, sonrasında Yeni Edebiyat, Yurt ve Dünya, Adımlar gibi dergilerle Marksizm daha geniş bir gelişme imkânı bulabilmiştir. Ahmet Oktay, *Toplumcu Gerçekliğin Kaynakları*, Tüm Zamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 339-340.

²⁵ Rasih Nuri İleri, “Kerim Sadi (A. Cerrahoğlu)”, *Yazı Hayatının 50. Yılında Kerim Sadi*, Der. F. Berke, Hilal Matbaası, İstanbul, 1969, s. 110; Cemil Koçak, *Tek-Parti Döneminde Muhallif Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 155-156; Sabiha Sertel, *Roman Gibi Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 166-170.

Kerim Sadi romantik döneminde²⁶ Türk solunu fikrî bir temele oturtma çabası içinde önemli bir aktör durumundadır. Solun etkisizliği ve güçsüzlüğü bireysel çabaları gündeme getirmiştir. 1938 yılında Nazım Hikmet, Kemal Tahir ve Hikmet Kıvılcımlı gibi isimlerin tutuklandığı Harp Okulu ve Donanma Okulu Komutanlığı davaları sol için bir dönüm noktası olmuştur. Savaş tehlikesi ve yükselen faşizm Tek Parti idaresini sola karşı daha sert tedbirler almaya itmiştir. Kerim Sadi de bu çevre ile ilişki içindedir. Verilen ifadelerde adı İnsaniyet Kütüphanesi Yayınları ekseninde zikredilmekte “*komünistlik şüphesi altında*”²⁷ bulunduğu söylenmektedir. Kerim Sadi’nin 1941-44 arasında Bursa, Nevşehir ve Konya’da sürgün hayatı yaşaması “*Cumhuriyet rejiminin de Takerir-i Sükûn yasasının ardından özellikle Hüseyin Cabit gibi bazı gazete yazarları için başvurduğu, ama 30’lu yıllarda pek görülmeyen, yazarları Anadolu’nun ücra köşelerine sürgün etme uygulamasını 40’lı yıllarda tekrar*”²⁸ uygulamaya sokmasının bir sonucudur. 1940’lı yıllarla beraber Marksist sol artık legal olarak faaliyet gösterebilecek durumda değildir. Bununla beraber yine aynı dönemde ilerici, halkçı ve toplumcu bir yazarlar kuşağı da belirmeye başlamıştır.²⁹ Bu dönemde Kerim Sadi, Aziz Nesin’in çıkardığı Başdan ve Yeni Başdan gazetelerine yazı vermiştir. 24 Ağustos 1948 tarihli Başdan gazetesinin manşetindeki fotoğraflı haber Kerim Sadi’nin bu dönemine ışık tutması açısından önemlidir. Haberde şu ifadeler yer almaktadır:³⁰

“Sıkı Yönetim Komutanlığı tarafından beş sene muhtelif yerlerde sürgünde tutulan Kerim Sadi, sıkıyönetimin kalkmasından sonra İstanbul’a evine dönebildi. Sürgünde tutulduğu bu uzun müddet esnasında, Kerim Sadi’yi en fazla üzen kütüphanesinden ve kitaplarından uzak kalıydı. Üç aydır kitapları ile dosyaları ile baş başa kalan Sadi hummalı bir çalışma ile yeni eserlerini hazırlamaktadır.”

²⁶ Sayılğan 1928-1938 dönemini solun romantik dönemi olarak tanımlar. Aclan Sayılğan, *Türkiye’de Sol Hareketler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009, s. 169.

²⁷ Atilla Coşkun, *Nazım’ın Siyasal Yaşamı ve Davaları*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 288.

²⁸ Tuncay Birkan, *Dünya ile Devlet Arasında Türk Muharriri 1930-1960*, Metis Yayınları, İstanbul, 2019, s. 415.

²⁹ Levent Cantek *Markopşa* isimli çalışmasında TKP’nin yokluğunda sol muhalefetin durumunu şöyle tanımlar: “*Dönemin sol muhalefeti demokrasi, halkçılık ve anti-emperyalizm üzerinden kendini var etmiş, çoğunlukla adı zikredilmese bile bu sosyalizm sanılmıştır.*” Levent Cantek, *Markopşa Bir Mizah ve Muhalefet Efsanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 24.

³⁰ *Başdan*, 24 Ağustos 1948, S.1, s. 2. Şubat 1943 tarihinde Kemal Tahir’e yazdığı mektupta Nazım Hikmet bu sürgünden şöyle bahseder: “*Kerim Sadi’yi, karısını, Dino’yu, Boz Memet’i filan, Anadolu’nun muhtelif yerlerine ayrı ayrı - Kerim’le karısı bile ayrı - sürmüşler diye duydum. Bir bakıma memleketlerini yakından tanırlar, fena olmaz.*” Nazım Hikmet, *Kemal Tahir’e Mapusaneden Mektuplar*, Adam Yayınları, İstanbul, 1993, s. 163.

1940'lı yıllar Kerim Sadi ve hayat arkadaşı Semiha Hanım için sürgün koşullarında ve farklı şehirlerde oldukça zorlu geçmiştir.³¹ Kerim Sadi 1960'lı yıllarda sol yeni bir uyanış yaşayana kadar düşünsel mesaisine ara verecektir. Özellikle 1930'lu yıllarda hırçın ve zaman zaman kırıcı eleştirel üslubu ile bir neslin sosyalizmle tanışmasında etkili bir yere sahip olmuştur.³² Kerim Sadi'nin İnsaniyet Kütüphanesini oluşturan kitapçıları yayımlayabilmesi Rasih Nuri İleri'nin dediği gibi bu yıllardaki özgürlük havasının bir sonucudur.³³

1930'lu Yılların Siyasi, İdeolojik ve Kültürel İklimi

Kerim Sadi ile diğer Marksist ve sosyalistlerin 1930'lu yılların başında bir yayın faaliyetine girişebilmiş olması ülkenin içinde bulunduğu koşullarla da ilgilidir. 1930 yılında genç Cumhuriyet, kuruluşundan sonraki en ciddi krizle yüzleşmek durumunda kalmıştır. Uluslararası kapitalist sisteminin tıkanması, Türkiye'de siyaset ve ekonomiyi de bir çıkmaza sürüklemiştir. Tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesi, çiftçi ve köylüyü ekonomik bir darboğaza sokmuş, muhalefetsiz Tek Parti yönetiminde inkılapların toplumda kökleşmediği açığa çıkmıştır. Serbest Fırka denemesinden sonra siyaseten otoriter, ekonomik olarak ise sınıfsız bir toplum tasavvuruna dayanan solidarist/devletçi kalkınma modeli benimsenmiştir. Bununla beraber Halkevleri ve Odaları'nın kurulması örneğinde olduğu gibi Halk Partisi toplumla yeni bir ilişki biçimi geliştirme yoluna da gitmiştir.³⁴

1931 ve 1935 Kurultaylarında Halk Partisi "Altı Ok"u tanımlayarak kendi programına kavuştuğu gibi farklı ideolojik cenahların Kemalizm'i tanımlama ve sistemleştirme çabaları da yoğunlaşmıştır.³⁵ Serbest Fırka ile demokratik yolu tecrübe etmek isteyen Halk Fırkası 1931 yılındaki kurultayından sonra genel sekreterliğine Recep Peker'i getirerek daha otoriter bir biçimi tercih etmiştir. 1932 yılında İktisat Vekâletine Celal Bayar atanmış ve aynı yıl Kadro dergisinin çıkmasına izin verilmiş ve 1936 yılına gelindiğinde Şükrü Kaya'nın şahsında

³¹ Aziz Nesin Bursa'da Kerim Sadi'nin sürgün arkadaşıdır. Hoca olarak hitap ettiği Kerim Sadi ona göre "Marksizmi ve Marx'ın yaşamını en iyi bilen bir Türk aydınıydı. Ama insancıl değerlerden yoksun" biriydi. Aziz Nesin, *Bir Sürgünün Anıları*, Nesin Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 121.

³² Ataç, agm. s. 35; Hüsamettin Bozok, "Kerim Sadi", *Yazı Hayatının 50. Yılında Kerim Sadi*, Der. F. Berke, Hilal Matbaası, İstanbul, 1969, s. 93.

³³ İleri, agm. s. 110.

³⁴ William Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, Croom Helm Ltd Australia, 1984, s. 53-54. Durkheim'dan mülhem korporatist bir toplum modeli geliştiren Gökalp bu anlamda 1930'ların politika ve söylemlerinin içeriğini belirlemede de etkili olmuştur. Erol Kahveci, "Durkheim's Sociology in Turkey", *Durkheimian Studies*, Sayı 1, 1995, s. 53.

³⁵ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sedat Gencer, *1930-1938 Döneminde Türk İnkılabı'nı Teorileştirme ve Yorumlama Denemeleri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2023.

somutlaşan bir parti-devlet kaynaşmasına ulaşılmıştır.³⁶ 1930'lardaki görelî özgürleşme bütün bir siyaseti, toplumu, kamusal alanı kuşatan bir otoriterizmle sonuçlanmıştır. Oktay'a göre "*o günlerin entelegentsia'sının öncelikli sorunu, beliren ekonomik/toplumsal sorunları karşılayabilecek ve resmi politikayı da yönlendirebilecek bir kuram*" oluşturabilmektir ve bunun miladı da 1932 yılıdır.³⁷

Görüldüğü gibi Halk Partisi 1929'daki ekonomik kriz ile yeni bir ideoloji ve örgütlenme arayışı içine girmiş ve bu arayış fikri bir canlanmayı da beraberinde getirmiştir. Bu düşünsel canlanmanın ve ideoloji arayışının en somut göstergesi önceki dönemde çıkarılan *Dergâh*, *Hayat*, *Muhit* ve *Resimli Ay* gibi dergilere bu dönemde *Kadro*, *Ülkü*, *Fikir Hareketleri*, *Kooperatif*, *Atsız Mecmua*, *Yeni Adam*, *Kültür Haftası*, *Ağaç*, *Varlık*, *Çığır* ve *İnsan* gibi pek çok yeni dergi eklenmiş olmasıdır.³⁸

Bu ideoloji arayışı Türk İnkılabı'nın "yeni insan ve hayatı"³⁹ yaratabilmesi adına bilim, kültür ve sanat alanını kökten dönüştürecek bir faaliyete girişi ile de derinleştirilmiştir. Mustafa Kemal'in 1930'daki kriz koşullarında Türk Tarihi Tetkik ile Türk Dilini Tetkik Cemiyetlerini kurarak kültür alanına yoğunlaşması sosyal bilimlerin bilimsel standartları benimseyerek kurumsallaşması sürecini başlatmıştır. Bu süreçte her ne kadar "Türk Tarih Tezi" ile Türklerin en eski tarihine yönelinse de yakın geçmiş de araştırma gündemine girebilmiştir.⁴⁰ Bu durum sosyal bilim araştırmalarında farklı yöntem ve yaklaşımların kullanılmasını da beraberinde getirmiştir. Toprak'ın ifadesi ile geçmişin yorumlanmasında farklı yöntemlerin gündeme geldiği çoğulcu bir dönem başlamıştır.⁴¹ Bu değişimin bir ayağını hem Kerim Sadi'nin, hem de Şevket Süreyya başta olmak üzere diğer Kadrocuların sıklıkla eleştirdiği Darülfünun'un İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülmesinin oluşturduğunu da

³⁶ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 317-331; Cemil Koçak, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 120.

³⁷ Oktay, *age.* s. 337, s. 340.

³⁸ Kerim Sadi bu dönemde Aydınlık dergisi dışında bırakılırsa Sertellerin Resimli Ay, İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Yeni Adam'ı ile Ahmet Ağaoğlu'nun Akın gazetesinde yazılarını yayınlamıştır. Bu yayınları çıkaran isimlerin kimliklerine bakıldığında Kerim Sadi'nin TKP'den sonra Marksist olmasa da sol ve muhalif çizgideki platformlarda mücadelesini devam ettirdiği ileri sürülebilir.

³⁹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat İnkılabı ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s. 404.

⁴⁰ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 116-119.

⁴¹ Zafer Toprak, "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Derleyen S. Atauz, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s. 433.

unutmamak gerekmektedir. Bununla beraber Üniversite Reformu rejimin beklentilerini karşılamamış olacak ki 1936 yılında “Güneş-Dil Teorisi” ve “Tarih Tezi” gibi meseleleri derinlikli bir şekilde ele alabilmek amacıyla 1936 yılında Ankara’da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi açılmıştır. Fakültede antropoloji, arkeoloji, filoloji ve tarih kürsüleri kurulmuştur. 1939-1940 eğitim öğretim döneminde ise sosyoloji kürsüsü bunlara eklenmiştir. Amerika’da eğitimlerini tamamlayan Behice Boran, Niyazi Berkes ve Mediha Berkes bu kürsüde göreve başlamışlardır. Özellikle Behice Boran saha araştırmalarına önem veren yapısal ve fonksiyonalist Amerikan sosyolojisini Marksist yorumlarla geliştirmiştir.⁴² Yine Türkiye’de Durkheim geleneği üzerinden sosyal konuları ve ekonomiyi keşfeden yeni bir tarihçilik anlayışı filizlenmiştir.⁴³ Mehmet Fuat Köprülü, Ömer Lütfi Barkan ve Mustafa Akdağ gibi isimler Marksizm’e mesafeli olarak Annales Okulu’nun etkisinde Osmanlı İmparatorluğu’nun maddi temellerini de araştırmışlardır.⁴⁴ Şevket Süreyya, Vedat Nedim, İsmail Hüsrev ve Burhan Asaf gibi TKP geleneğinden gelen isimlerin 1932 yılında yayınlanmaya başladıkları dergi bu anlamda bir işaret fişegidir. Kadro dergisi anti-emperyalizme, sosyal adalete vurgu yapan, kalkınmacı ve devletçi bir söylemi benimsemiş ve tarihsel maddeci bir yöntemle inkılabın ideolojisini oluşturmayı hedefleyen teorik bir faaliyete girişmiştir.⁴⁵ Her ne kadar Kadro, Yakup Kadri üzerinden iktidarın onayını almış ve iktidar blokuna katılma gibi bir amaca sahip olsa da derginin kapatılmasına yol açacak bir tartışma ortamı yarattığı gözden kaçırılmamalıdır.⁴⁶

⁴² H. Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyolojisinde Temalar 2 Kuram Uygulama Sosyalizm*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2019, s. 95-99.

⁴³ Halil İnalcık, “Türkiye’de Sosyal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları ve Yeni Arayışlar”, *Türkiye’de Tarih Yazımı* Editörler V. Engin & A. Şimşek, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 453.

⁴⁴ Berktaş’a göre 1908 sonrasında Fransız pozitivistizminden ve özellikle Gökalp aracılığı ile Durkheim sosyolojisinden etkilenen Köprülü bu birikime sınıfsal bir boyut eklemiş ve meseleleri Marksist olmasa da olgun bir materyalist perspektifle değerlendirebilmiştir. Halil Berktaş, “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 54-55, 1991, s. 22, s. 33.

⁴⁵ Kadro dergisi de “Tarih Tezi”ni destekleyen yazılara yer vermiştir. Devlet güdümündeki bu tarih yazma girişiminin, eksikleri ve aşırılıkları ile zamanla unutulmaya yüz tuttuğunu belirten Özveren’e göre Kadro’nun tarihsel maddeci yaklaşımı günümüzde bile teorik anlamda gücünü korumaktadır. Eyüp Özveren, “The Intellectual Legacy of Kadro Movement in Retrospect”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Sayı 23, 1996, s. 572. Kadro Marksist bir perspektifle tarihsel süreci analiz ederken Avrupa merkezci tarih yazma pratiğini de eleştirmektedir. Böylesi bir entelektüel zemini “Tarih Tezi” çalışmalarının teşvik ettiği de gözden kaçırılmamalıdır.

⁴⁶ Sedat Gencer, “Kadro Dergisindeki Tartışmalar Ekseninde Erken Cumhuriyet Döneminin Düşünsel Dinamikleri”, *100. Yılında Atatürk ve Cumhuriyet 1. Cilt*, Haz. Ş. Halıcı, İstanbul Belediyesi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Daire Başkanlığı Basın Yayın Müdürlüğü, s. 194-229.

Son husus ise iki savaş arası dönemde İtalya, Almanya ve Sovyetlerde otoriter ve totaliter ideolojilerin yükselişte olmasıdır. Türkiye özellikle faşist ve komünist rejimlerden etkilenmiştir. Türk İnkılabı, liberal değerlerin çöküşte olduğu bir dönemde Batı karşıtlığı üzerinden Sovyetlerle özellikle Millî Mücadele yıllarında başlayan ittifakını daha da genişletmiştir. Bu ittifak beş yıllık sanayi planlarının hazırlanmasında olduğu gibi sadece ekonomi alanıyla sınırlı kalmamış, eğitim, müzik ve sinema alanlarındaki ortak faaliyetlerle de pekiştirilmiştir.⁴⁷

İnsaniyet Kütüphanesi Yayınları

Kerim Sadi için 1930'lu ve 1960'lı yıllarda yoğun bir entelektüel faaliyet söz konusudur. Başka bir şekilde ifade edilirse onun düşünsel faaliyeti, Türkiye'de ideolojik düzenleme ve birikim açısından oldukça kritik iki tarihsel kesitte⁴⁸ takip edilebilmektedir. Ziya Gökalp metni, 1940'lı yıllarda kaleme aldığı az sayıda metinden biridir.⁴⁹ Kitapçıklarını yoğun olarak 1930'lu yıllarda yayınlamıştır. Formalar halinde basılan bu metinler 15-20 sayfalık küçük broşür ve kitapçık mahiyetindedir. Bu kitapçıkların oluşturduğu kütüphane 1930'lu yıllarda Marksist düşüncenin gelişip kökleşmesinde oldukça önemli bir işlev görmüştür. Kerim Sadi bu kütüphane vasıtası ile anti-Marksist neşriyat ve yaklaşımları ifşa ederek Marksist düşüncenin doğru anlaşılabilmesini ve değerlendirilebilmesini ve özellikle üniversite müfredatında gerekli yeri alabilmesini hedeflemiştir.

Kütüphane yayınlarına bakıldığında Sadi'nin bu işi üç ana kategori içinde yapmaya çalıştığı anlaşılmaktadır: Polemikler, Marksist klasik çevirileri ve biyografiler. Sadi'nin hedefinde “Mukaddes Ordugâh” olarak nitelediği İstanbul Üniversitesi vardır. Polemiklerini çoğunlukla Mehmet Ali Ayni, Vehbi Sarıdal, Hilmi Ziya, Ziyaeddin Fahri, Babanzade Hüseyin Şükrü, Şekip Tunç, Gerhard Kessler, İbrahim Fazıl, Fritz Neumark gibi üniversite hocaları ile yapmıştır. Bununla beraber TKP'den Hikmet Kıvılcımlı, eski TKP'li yeni kadrocu Şevket Süreyya, Dün ve Bugün Külliyyatı ile sol literatürün gelişimine katkı vermek isteyen Haydar Rifat, Fikir Hareketleri dergisini çıkaran liberalizm taraftarı Hüseyin Cahit ve Yeni Adam dergisini çıkaran İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi

⁴⁷ Samuel J. Hirst, “Anti-Westernism on the European Periphery: The Meaning of Soviet-Turkish Convergence in the 1930s”, *Slavic Review*, Cilt 72, Sayı 1, 2013, s. 33.

⁴⁸ Şerif Mardin, *İdeoloji*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1982, s. 137; Metin Çulhaoğlu, *İdeolojiler Alanı ve Türkiye*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1999, s. 66.

⁴⁹ Güran'a göre “İkinci Dünya Harbi yıllarındaki 3 yıllık sürgünden başka, birkaç defo 3'er, 5'er aylık tutukluluk geçirir. Ama Adliye ile olan periyodik çatışmaları 1968 yılına kadar sürer gelir...” Ali Engin Güran, “Kerim Sadi İçin Yazabilmek O Kadar Güç Ki”, *Katki*, Sayı 32, 1977, s. 17.

isimlerle de tartışmalar yaşamıştır.⁵⁰ Dolayısıyla Kerim Sadi sadece anti-Marksist yaklaşıma sahip isimlerle değil, kendisini solda konumlayan entelektüel çevre ile de bir mücadele içindedir. Marx-Engels, Rosa Luxemburg, Karl Kautsky, Georgi Plehanov gibi isimlerden yaptığı çevirilerle bir Marksizm kitaplığı oluşturmak istemiştir. Son olarak Namık Kemal, Ahmet Haşim, Edebiyatı Cedide, Tevfik Fikret, Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura hakkında yazdığı kitapçıklarla tarihî ve tarihsel akım ve aktörleri maddeci yöntemle incelemiştir.⁵¹

Kerim Sadi, İnsaniyet Kütüphanesinden ilk olarak 1932 yılında Namık Kemal kitapçığını yayımlar. Böylece Sadri Etem'in ifadesi ile tarihî şahsiyetleri tarihî maddeci gözle tahlil ettiği⁵² kitapçıklar serisi başlamıştır. Bu kitabın yayınlanmasına *Resimli Ay* dergisinde Namık Kemal hakkında bir soruşturma anketi açılması vesile olmuştur. Dönemin önde gelen pek çok entelektüeline “*Namık Kemal'i nasıl tanırırsınız?*” sorusu yöneltilmiştir.⁵³ Kerim Sadi bu ankete verilen cevapları ele aldıktan sonra bunların hiçbirinin Marksist bakış açısından kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.⁵⁴

“Namık Kemal'in şahsiyeti hakkında, şimdiye kadar, verilen hükümlerin ekserisi enfusi noktai nazardan verilmiş bu kabil hükümlerdir. Şairi iktisadi-içtimai temellerinden sökerek, yaşadığı-devirden ve-bağlı olduğu maddi şartlardan kopararak in abstracto mütalaa edenler, görülüyor ki, onun hakkında objektif yani gayri şahsi ve ilmi değil, belki sadece şahsi ve indi hükümlerle iktifaya mecbur kalmışlardır.”

Yaşadığı devrin ve ait olduğu sınıfın en bariz temayüllerini yansıtan bir isim olarak Namık Kemal mutlakiyete karşı mücadelesinde burjuvazinin sesi olmuştur.⁵⁵ Bu anlamda Sadi, Namık Kemal'i kendi tarihsel bağlamında ele

⁵⁰ 1932'de yayın hayatına başlayan Kadro dergisinin de hedefinde inkılabın heyecanını paylaşmayan Darülfünun hocaları vardır. Şevket Süreyya da Kerim Sadi gibi başta üniversiteden İbrahim Fazıl olmak üzere İsmail Hakkı, Hüseyin Cahit, Hilmi Ziya ile yoğun polemiklere girişmiştir.

⁵¹ Bu yayınların tam bir listesi için bk. Bülent Erdem, “Çok Bilinen, Ama Hiç Bilinmeyen Bir Çalışma: İnsaniyet Kütüphanesi...”, *Miüferrika*, Sayı 48, 2015, s. 163-198; Anıt, *age*. s. 29-58.

⁵² Sadri Etem, “Namık Kemal'in Hatası”, *Yazı Hayatının 50. Yılında Kerim Sadi*, Derleyen F. Berke, Hilal Matbaası, İstanbul, 1969, s. 27.

⁵³ Derginin bu sayısını Osmanlı entelektüellerine ayırdığı söylenebilir. Kapakta Namık Kemal'in fotoğrafı, ilk sayfada Ahmet Rıza'nın ölüm haberi yer almaktadır. “İlk Hürriyet Kahramanı Ahmet Rıza” başlıklı yazıdan sonra “Hürriyet Şairi Namık Kemal” başlıklı yazıya geçilmiş ve sonrasında da bir sayfalık anket okuyucu ile paylaşılmıştır. “Namık Kemal'i Nasıl Tanırırsınız?”, *Resimli Ay*, Mayıs 1930, Yıl 7, Sayı 3, s.17.

⁵⁴ Kerim Sadi, *Namık Kemal Tarihin Materyalist Telakkisine Göre Yabut Tarihi Namık Kemal'in Keşfine Doğru İlk Adım*, Amedi Matbaası, 1932, s. 4.

⁵⁵ *age*. s. 6-7.

arak olarak onu kahramanlaştıran yaklaşımların yöntemsizliğini ifşa etmek ve bireyin tarihte oynadığı rolün nesnel sınırları olduğunu göstermek istemektedir. Sadi, Ahmet Haşım'ı da bu bağlamda ele almıştır. Ahmet Haşım'ın ferdiyetçiliği ve bedbinliği ona göre yarı sömürge bir memleketin içindeki bir küçük burjuva münevverinin haleti ruhiyesini yansıtmaktadır.⁵⁶

Kerim Sadi; Namık Kemal, Ahmet Haşım, Halit Ziya ve Tevfik Fikret gibi isimleri, fikirleri ve eserleri bağlamında tarihsel perspektifte değerlendirirken Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'yı sadece Marksizm'e yönelik eleştirileri bağlamında ele almıştır. Kerim Sadi çokça eleştirdiği Ziya Gökalp'ın fikirlerine bütüncül bir şekilde bakmamıştır. Fransız entelektüelleri aracılığı ile Marx'ı ezberden eleştirmiş olması Kerim Sadi'nin Gökalp ilgisini sınırlandırmış görünmektedir. İnsaniyet Kütüphanesinin ilk kitabının Namık Kemal üzerine olması ve Kerim Sadi'nin daha sonra Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Fuat Köprülü hakkında da yazması, onun fikri mesaisinde bir sürekliliğe işaret etmektedir.⁵⁷ Kerim Sadi'nin Gökalp eleştirileri 1938'deki *Ekonomcilik Eleştirisi* başlıklı kitapçıkla başlamış, *Ziya Gökalp Tarihi Materyalizmin Muarızı* metni ve sonrasındaki *Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri ve Tarihi maddecilik* ile devam etmiştir. 1948 tarihli *Türk Kleopatrası Polemikler Çevirmeler*'de ise Marx ile Durkheim'in akrabalığı meselesi ile konuya tekrar dönmüştür.

1932-1948 arasında Kerim Sadi 35 adet kitapçık yayınlamıştır. Selahattin Hilav'ın da dediği gibi Marksizm'in yaygınlaşması ve savunulması adına en yoğun yayın faaliyetinin olduğu bu dönemde-1960'lı yıllar müstesna- Kerim Sadi'nin katkısı çok değerlidir.⁵⁸ İnsaniyet Kütüphanesi metinlerinde Kerim Sadi'nin çeviri hataları bağlamında dile getirdiği eleştiriler Marksist bir terminolojinin oluşumuna doğru bir başlangıç teşkil etmeleri açısından da önemlidir.⁵⁹

⁵⁶ Kerim Sadi, *Ahmet Haşım*, Sinan Matbaası, İstanbul, 1933, s. 7.

⁵⁷ Büşra Ersanlı'ya göre bu dönemde yeni tarih disiplininin konusu Yusuf Akçura, işlevi Ziya Gökalp, metodu ise Fuat Köprülü tarafından belirlenmiştir. Büşra Ersanlı, "Bir Aidiyet Fermanı Türk Tarih Tezi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4 Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 802. Bu durum Kerim Sadi'nin araştırma gündemindeki tutarlılığı işaret etmesi açısından önemlidir.

⁵⁸ Selahattin Hilav, "Kerim Sadi'nin Bazı İnceleme ve Eleştirmeleri", *Müteferrika*, Sayı 48, 2015, s. 241.

⁵⁹ Erkal Ünal, *Invited Sojourners: A Survey of the Translations into Turkish of Non-Fiction Left Books between 1960 and 1971*, Boğaziçi University, Atatürk Institute for Modern Turkish History; Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 24-25.

Bununla beraber solun ve Marksist düşüncenin tarihine ışık tutan çalışmalarda Kerim Sadi'nin bağımsız tavrından⁶⁰ ve yalnızlığından⁶¹ söz edilmesi dışında bu erken dönem entelektüel faaliyeti için anlamlı bir değerlendirme yapıldığını söylemek zordur. Hilmi Ziya'ya göre bu dönemde Kerim Sadi Marksizm'e ilgisiz kalanlar ile anti-Marksist yayınları, birer formalık polemik broşürler çıkararak eleştirmekte ve böylece ortalığı alt üst ettiğini düşünmektedir.⁶² Ahmet Oktay da Hikmet Kıvılcımlı, Kerim Sadi, Şevket Süreyya ve Haydar Rifat arasındaki tartışmaları sol fraksiyonculuğun bir marazı olarak ele alır ve bu polemiklerin esaslı bir kuramsal birikim yaratamadığını belirtmekle yetinir.⁶³

“Ekonomıcılık Efsanesi”

Kerim Sadi Türkiye’de anti-Marksist yaklaşımların zafiyetlerini 1938 yılında yayımlanan *Ekonomıcılık Efsanesi*⁶⁴ kitapçığı ile Gökalp bağlamında ele almaya başlamıştır. *Ekonomıcılık Efsanesi* de Kerim Sadi’nin diğer kitapçıkları gibi kısa hacmine rağmen bütünüyle tek bir konuya hasredilmiş değildir. Sadi, 15-20 sayfalık metinde üç farklı konuyu ele almıştır. İlk kısımda -Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura metinlerinde sürdüreceği- Marksizm’in sadece ekonomik olanla ilgilendiği yönündeki burjuva biliminin eleştirilerini yanıtlamaya girişmiştir.

Sadi’ye göre tarihsel materyalizm, psikolojik ve idealist unsurların olayların gelişimindeki rolünü inkâr ederek sadece ekonomiyi öne çıkaran bir bakışa sahip değildir. Aksine muhtelif kuvvetlerin karşılıklı tesirini kabul eder; ama bu karşılıklılığın ancak ekonomik esas üzerinde mümkün olabildiğini ileri sürer. Buna göre sosyal hayatın birbirini etkileyen farklı görünümünün asıl devindiği yer ekonomidir. Yine Marksizm sanıldığı gibi üretim ilişkileri ile üretici güçlere odaklanarak devlet, hukuk, bilim, din vs. gibi üstyapı kurumlarını da ihmal etmiş değildir. Bütün bunlar Marx, Engels ve Lenin’in fikirlerinin kaba tahlil ve tahrifinin yarattığı ithamlardır. Muarızları, Marksizm’i anlayabilecek donanımdan yoksun olduklarından kasten yanlış tefsirler geliştirmektedirler.⁶⁵ Bu anlayışın Türkiye’deki temsilcisi ise Ziya Gökalp’tır: “*Fikir tarihımızde bir yıldız gibi parlayacak olan Türk ahlak ve içtimaiyatçısı*”, ‘*mümtaz mütefekkir*’ Ziya Gökalp’ın

⁶⁰ Tunçay, *Sol Akımlar*, s. 99.

⁶¹ Tanıl Bora, *Cereyanlar Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 656.

⁶² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2005, s. 385.

⁶³ Oktay, *age*, s. 378.

⁶⁴ Kerim Sadi, *Ekonomıcılık Efsanesi*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1938.

⁶⁵ *age*, s. 2.

himmetiyle Darülfünun muhitine yayılan bu efsanenin akislerine, bizde de, arasıra, tesadüf olunduğu vakidir”⁶⁶

Kerim Sadi metnin bundan sonraki iki kısmında ise Cumhuriyet dönemindeki düşünsel gelişimin bir analizini yapar. Durkheim örneğinde Batı burjuva bilimine yönelen Türk entelektüelinin özgün bir perspektife sahip olamayacağını belirtir. Ona göre çare Marksizm'dedir. 1925 yılında feodal istihsal tarzının bir tezahürü olan Şeyh Said İsyanı'ndan sonra ülke siyaseten stabil bir devreye girmiştir. Düşünsel açıdan ise Türkiye'de burjuva münaveverliği ideolojik bir buhran içindedir. Kerim Sadi peygamberlik iddiasındaki bir takım adamların topluma kutsal hikâyeler anlatıp durduğunu ileri sürmektedir. “Mürted Kadrocular” ile “Sermest Peyami Safa” bir tarafa bırakılırsa üniversiteden Mustafa Şekip, Ziyaeddin Fahri ve Suphi Nuri İleri gibi isimler de fikrî yoksulluklarını kürsülerinin verdiği azametle gizlemeye çalışmaktadır.⁶⁷

Kerim Sadi ülkedeki fikirsizlikten yakınır ve ona göre bunun sebebi Türkiye'de orta sınıfların/burjuvazinin Batı'daki gibi bir gelişme gösterememesidir. Bu sınıf uzun süre Batı kapitalizminin baskısı altında yaşamış, politik ve ekonomik bağımsızlığına kavuştuğunda da sermayedar dünya düzenin yarattığı çelişkiler içinde, elinde insanlığa vereceği yeni bir şey kalmamıştır. Oysa Batı'da bir üretim sisteminin doğurduğu hâkim sınıf, en azından başlangıçta ilerici bir karakter taşır. Sonrasında ise üretim kuvvetleri ile üretim ilişkileri arasındaki tezat belirgin hale gelince bu sınıf ilerici vasfını kaybeder ve mürtecî bir mevzie düşer. Türkiye'deki burjuvazi ise Batı'da devrimci vasfını yitirmiş muadilini sadece taklit etmektedir. 1908 sonrası koşullarda Batı'da olduğu gibi etkili bir orta sınıf yetişmemiştir. Ülkede bir sentez ortaya koyabilecek eklektik zihinler de yok denecek kadar azdır.⁶⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda Kant ve Hegel çapında bir filozof yetişmemiştir. Bu filozofların İtalya ve Rusya'daki gerçek şakirtleri seviyesinde de mütefekkir yoktur.⁶⁹

“Zaman zaman, bazı meşhur burjuva filozof ve sosyologlarının Rousseau ile Hippolyte Taine'in, Spencer'le Comte'un, Büchner'le Fouillee'nin, Demolins, Durkheim veya Bergson'un kitaplarına karşı coşkunluk duyarak ‘usuliyatta’, onlardan ‘mülhem’ olan ve ‘Avrupa’dan gelen fikir cereyanlarını’, az veya çok muvaffakiyetle, nakle çalışan küryozite sahibi eklektik şahsiyetler belirmedi değil.”

⁶⁶ *age.* s. 2.

⁶⁷ *age.* s. 5.

⁶⁸ *age.* s. 9-10.

⁶⁹ *age.* s. 13.

Sadi'ye göre; tarihsel önemi gittikçe artan ve gelişme potansiyeli olan bir Batı felsefe akımını, derinlemesine etüt ederek sistemli bir tefekkür ortaya koymuş otantik bir burjuva filozofu yoktur. Türkiye burjuvazisinin kendine model almak istediği Batılı burjuva mütefekkir, çökmekte olan kapitalist rejim ve onun istismarcı düzenini korumakla görevlidir. Aslında bu tutucu fikriyata Marksist eleştiri ağır bir darbe indirmiştir. Oysa geri durumdaki Türkiye'nin, ileri memleketleri -aradaki pek çok durakları atlayarak- yakalayabilmesi adına Marksizm'le tanışmış olması çok ümit vericidir. Marksizm, Türkiye'ye I. Dünya Savaşı'nın hemen akabinde emperyalizme karşı millî kurtuluş savaşı yapan Bolşevik Devrimi ile girmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki entelektüeller, eski Roma'da olduğu gibi filozof yerine fütühatçı yetiştiren ilkel ve durgun bir ekonomi temeli üzerinde, çökmekte ve çözülmekte olan yarı sömürge bir düzenin fikrî yoksulluğu içinde Marksizm'e sarılmışlardır. Bu entelektüeller 18. yüzyılın Fransız maddeciliğine, 19. yüzyıl klasik Alman felsefesine, İngiliz politik ekonomisi ve Fransız sosyalizmine dayanan Marksizm'in kökenlerine yabancıdırlar. Böylesi bir cihan görüş tarzını bu toprakta olgunlaştırabilmek için Marksizm'i birkaç sihirli formül ile bütün sorunları çözebilecek bir tılsım telakki etmemek gerekir. Onun kompleks metodolojisi layıkıyla içselleştirilebilmelidir. Bu durum büyük fikir sistemlerinin metafizik, soyut düşünme ve çıkarım yapma reflekslerini benimsemekten ve dolayısıyla mutlak nihilizme saplanma tehlikesine düşmekten ve sorunu yalnız bir entelektüelin gayret ve ısrarına bağlamaktan daha iyidir. Ülke sorunları ancak Marksizm ile tahlil edebilir. Uluslararası konjonktürde faşizm ile komünizm rekabeti giderek şiddetlenmektedir. Sovyet realitesi, faşizmin saldırgan emperyalizmi ve Türk problemi ancak Beynelmilel Sosyalist İhtilalin gelişimi içinde ve maddecî yöntem ile tetkik edilirse anlaşılabilir.⁷⁰

Kerim Sadi'nin Gökalp'ı "küryozite sahibi" nadir isimlerden biri olarak gördüğü açıktır. Gökalp bu sıfatı kendi imkânları elverdiği ölçüde bir Batı burjuva akımı içinde tefekkür ederek kazanmıştır. Kerim Sadi tam olarak bu duruma itiraz etmektedir. Durkheim'ın bile görmezden gelemediği Marksizm'e bigâne kalması, Gökalp üzerine yazmasının temel nedenidir. Marksizm'in endüstri toplumunu anlamaya yönelik kuramsal çabasına, alternatif bir model üreterek cevap vermeye çalışan Durkheim, ilk önemli eseri olan *Toplumsal İşbölümü*'nü (1893) yayımladığında, ortaya koyduğu yaklaşımın materyalist ve Marksist olduğu şeklindeki eleştirilerle yüzleşmek durumunda kalmıştır.⁷¹

⁷⁰ *age*, s. 14-16.

⁷¹ Jeffrey C. Alexander, "Rethinking Durkheim's Intellectual Development I: On 'Marxism' and the Anxiety of Being Misunderstood", *International Sociology*, Cilt 91, Sayı 1, 1986, s. 93, s. 97, s. 101.

Materyalizmden idealizme uzanan düşünsel dönüşümünde Marksizm, Durkheim'ı da etkisi altına alabilmiştir.

Tarihi Materyalizmin Muarızı

Ziya Gökalp Tarihi Materyalizmin Muarızı kitapçığı 1940 yılında yayınlanır. Kerim Sadi hem üniversite hem de üniversite dışı polemikleri, Gökalp'ı odağa alarak daha sistematik bir şekilde sürdürmek istemektedir. Bunun için kitapçığında başlangıç noktası olarak 1890'lı yılları seçmiştir. Sadi'ye göre bu dönemde Marx'a yönelik "sükût konspirasyonu" dağılmaya başlamış hem akademiden hem akademi dışından Marksizm'i tahrif etmeye yönelik taarruzlar artmıştır. Sadi'nin; Durkheim dışında Célestine Bouglé, François Simiand⁷² gibi yine Durkheim okulu içinde Marksizm üzerine düşünmüş, Marksizm'i eleştirmiş isimleri zikretmesi, meseleyi bu taarruzlar bağlamında ele alma çabasının bir sonucudur. Kerim Sadi, Marksizm'in Durkheim'ı ve takipçilerini nasıl etkilediğine dikkat çekmek istemektedir.

1890'lı yıllarda Marx'ın fikirleri Avrupa'da etkili olmaya başlamış ve bu da Marksizm'e yönelik eleştirilerin artmasını beraberinde getirmiştir. Dönemin burjuva ekonomist ve düşünürleri Marksist öğretinin bilimsel olup olmadığını ve bunun sosyolojinin gelişimi açısından ne anlama geldiğini sorgulamaya başlamışlardır. Ölümünden kısa bir süre sonra Marx'ın fikirleri bütün entelektüel geleneklerin onunla hesaplaşmak durumunda kaldıkları bir ideolojiye dönüşmüştür.⁷³

Durkheim'ı ise ortaya koyduğu toplumsal teori ve siyasetteki konumu itibarı ile Marksist olarak nitelendirmek mümkün değildir. Liberal bir cumhuriyetçi olarak Durkheim, sosyalizmi günün ihtiyaçları doğrultusunda devletin ekonomiyi yeniden düzenleyerek bir sosyal adalet programını hayata geçirmesi olarak anlar. Ona göre organik bir dayanışma inşa ederek devlet, ekonomik olduğu kadar ahlaki bir rol de üstlenmelidir. Ne boyutta olursa olsun ekonomik büyüme, endüstriyel üretim artışının geleneksel normları çözümü karşısında oluşturduğu ahlaki boşluğu dolduramaz. Düşüncesinde Saint Simon sosyalizminden izler bulunmakla beraber Durkheim, Marksizm'deki sınıf çatışmasını, işçi hareketlerini ikinci planda görmüş ve toplumun yüzleşmek durumunda kaldığı sorunları ekonomik değil ahlaki çerçevede

⁷² Coser'a göre Fransız ekonomi sosyolojisi neredeyse tek başına F. Simiand tarafından kurulmuş ve ayrıca Célestine Bouglé genel sosyolojiye olduğu kadar sosyalist doktrinler tarihine de önemli katkılar sağlamıştır. Lewis A. Coser, *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları Tarihsel ve Toplumsal Bağlamlarında Fikirler*, Çeviren Himmet Hülür vd., De Ki Basım Yayın, Ankara, 2008, s. 158.

⁷³ Stuart Hughes, *Toplum ve Bilinç Avrupa'da Toplumsal Düşüncenin Şekillenışı (1890-1930)*, Çeviren Güzin Özkan, Metis Yayınları, İstanbul, 1985, s. 39, s. 61, s. 67.

değerlendirmiştir.⁷⁴ Durkheim kariyeri boyunca da işçi sınıfına, sınıf çatışmasına, şiddet öngören devrimci tahayyüle vurgu yapan Marksizm'e hep mesafeli olmuştur. Bununla birlikte 1895-96 döneminde üniversitede sosyalizm konferansları vermiş,⁷⁵ 1897'de Antonia Labriola'nın *Materyalist Tarih Anlayışı Üzerine Denemeler* isimli kitabına bir eleştiri yazmış ve çevresindeki öğrencileri de zamanla Marksizm'le daha çok ilgilenmeye başlamışlardır.⁷⁶

Fransa'da Marksizm'in yaygınlaşmasında etkili olan Georges Sorel (1847-1922) 1895 yılında *Sosyolojik Metodun İlkeleri* hakkında uzun bir inceleme kaleme almış ve Durkheim'ın mantığının onu bir gün sosyalist düşünceye taşıyabileceğini ve eğer bu gerçekleşirse onu, kendi ustası olarak kabul edeceğini belirtmiştir. Ona göre Durkheim, Marksizm'i yüksek eğitime taşıyabilecek felsefi yetkinliğe ve eleştirel bakışa sahip yegâne Fransız sosyoloğudur.⁷⁷ 1890'lı yıllardan sonra Durkheim ve onun geleneğini devam ettirenler, Marksizm'le bir biçimde hep ilgilenmiş, Marksist çevreler de Durkheim'ın eserlerine belirli bir yakınlık göstermişlerdir. Bu anlamda Kerim Sadi'nin de Sorel gibi Ziya Gökalp örneğinde Durkheim metodolojisinin Marksist bir eleştirisini yapmaya yöneldiği ileri sürülebilir.⁷⁸ Bunu da kitabın açılışında Plehanov'dan yaptığı alıntının son cümlesinde görebilmek mümkündür: “*Tarihi materyalizmi tenkit etmek beşeriyetin tarihi hareketini etüd ederek Marx ve Engels'in metodunu istifadeli bir surette kullanmağa çalışmaktır.*”⁷⁹

Bu anlamda Plehanov ve Labriola gibi isimler Kerim Sadi'nin bu dönemdeki entelektüel faaliyetinin amacının ortaya konması açısından büyük önem arz etmektedir. Anderson'a göre “*Bu düşünürler, tarihî maddeciliği rakip burjuva disiplinlerinin yerini alabilecek, işçi hareketinin içindeki militanların kolaylıkla*

⁷⁴ Anthony Giddens, *Profiles and Critiques in Social Theory*, University of California Press, 1982, s. 119-123.

⁷⁵ Durkheim bu derslerde Saint Simon örneğinde sadece ütöpik sosyalizm üzerinde durabilmiş bilimsel sosyalizmi ele almadan dersler yarım kalmıştır. Emile Durkheim, *Sosyalizm Dersleri*, Çeviren Gökçe Yavaş, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017.

⁷⁶ Marcel Mauss, “Introduction to the First Edition”, *Socialism and Saint-Simon* by Emile Durkheim, Edited with an Introduction by Alvin W. Gouldner, London Routledge & Kegan Paul Ltd, 2009, s. 1-2.

⁷⁷ Eric Brandom, “Georges Sorel, Émile Durkheim, and the Social Foundations of la morale”, *Journal of the Western Society for French History*, Sayı 38, 2010, s. 203-204.

⁷⁸ Kerim Sadi 1960'lı yılların sonunda Sorel üzerine Türkiye'deki ilk kitaplardan birini yayınlamış ve bu kitabında Sorel'i devrimci sosyalizme taraftar, neo-marksist bir doktriner olarak nitelemiştir. A. Cerrahoğlu, *Devrimci Sendikalizmin Nazariyecisi Georges Sorel*, Latin Matbaası, İstanbul, 1968.

⁷⁹ Kerim Sadi, *Ziya Gökalp Tarihi Materyalizmin Muarızı*, Çeltut Kollektif Şirketi Matbaası, İstanbul, 1940, s. 3

kavrayabileceği, geniş, tutarlı bir insan ve doğa teorisi olarak değişik biçimlerde sistemleştirmeye çalışıyorlardı."⁸⁰ Zira Cemil Meriç de Kerim Sadi'yi "*Türk sosyalizminin Plehanov'u*"⁸¹olarak kabul eder. Yine Kerim Sadi bu dönemde Plehanov'un tarih felsefesine dair görüşlerinin hülasasını içeren bir metnini çevirip yayınlamıştır.⁸² Plehanov Rusya'da, Labriola ise İtalya'da Marksizm'in en önemli öncü teorisyenlerindendir. Kerim Sadi de Türkiye'de TKP geleneği içinde bu konumda değerlendirilebilir.⁸³

Plehanov alıntısından sonra Kerim Sadi tarihî maddeci yönetime karşı geliştirilen eleştirilerin mahiyetine dair kısa bir giriş yapar. Bu itirazları Marksizm'i geliştirmekten çok, tahrif ve tezyif etme çabaları olarak niteler. Tarihî maddeciliğe karşı yükselen itirazlar bu öğretiyi müfrit bir iktisadi otomatizm, mekanizm ve kaderci bir determinizm olarak yaftalamaktadır. Marksizm, bütün tarihsel gelişimi iktisadi olana öncelik tanıyarak değerlendirmekte ve bir bakıma iptidai bir monoizme yaslanmaktadır. Marksist perspektifte tarih yazmak iktisadi olana ışık tutmak demektir. Böylesi bir anlayış fikirlerin gücünü, olayların gelişiminde ruhun önemini, insan davranışındaki derin manayı görmezden gelmektedir. Bu doktrin, insanı ancak maddi çıkarlara göre ele alıp, hiçbir ideal değere önem atfetmemektedir. Materyalist tarih anlayışı tarihin ekonomik bir yorumundan ibarettir. Dolayısıyla ahlak, sanat, din, bilim ve insan şuuru da iktisadi şartların yan ürünleri (epifenomen) olarak kabul edilmelidir.⁸⁴ Sadi için; "*Fransız Sosyoloji Mektebinin Diyarbakırlı şakirdi*" ve "*Durkheim'ın manevi talebesi*" olan Ziya Gökalp de tarihî maddeciliği bu şekilde eleştiren isimlerden biridir. Gökalp, Ekim Devrimi'nden sonra (Birinciteşrin İhtilali) Türkiye'nin geri kalmış fikir hayatında büyük bir yankı uyandıran Marksçılığı, Marx, Engels ve diğer ünlü Marksistlerin eserlerini okumadan reddetmiş ve giderek küçümsemek durumunda kalmıştır.⁸⁵

⁸⁰ Perry Anderson, *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler*, Çeviren Bülent Aksoy, Birikim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 27.

⁸¹ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, Dördüncü Baskı, 1979, s. 198.

⁸² G. Plehanov, *Tarihe Maddeci Bakış*, Çeviren Kerim Sadi, Bozkurt Matbaası, İstanbul, 1935. Ziya Gökalp metninin dipnotlarına bakıldığında Sadi'nin Plehanov'un başlığını *Marksizmin Esaslı Meseleleri* olarak çevirdiği eserine de referans verdiği görülür. Tarih felsefesi kısmı da bu kitaptaki bölümlerden biridir. Sadi'nin Marksist klasikleri de çevirdiği düşünüldüğünde Plehanov'un bu metninin bütünü de çevirdiği veya çevirinin yarım kaldığı ve yayınlanmadığını ileri sürmek mümkündür. Plehanov'un bu metni 1964 yılında Sosyal Yayınları tarafından *Marksist Düşüncenin Temel Meseleleri* başlığı ile yayınlanmıştır.

⁸³ Murat Belge, "Marksizmin Millileşmesi Mi Yerleşmesi Mi", *Birikim*, Sayı 60, 1980, s. 32-33.

⁸⁴ Sadi, *Ziya Gökalp*, s. 4-5.

⁸⁵ *age*, s. 4-5.

Sadi'ye göre Gökalp felsefede Alfred Fouillée'yi, bilimde Emile Durkheim'ı takip etmekte, "taklit kanunu"nu ortaya koyan Gabriel Tarde ile anti-sosyalist Gustave Le Bon ve materyalizm düşmanı H. Bergson gibi burjuva düşünürlerden dönem dönem ilham almaktadır. Hâlbuki Fouillée gibi bir Fransız filozof, yabancı sermayenin iktisadi ve mali boyunduruğu altında bulunan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki felsefe heveslilerine ancak "*Marksizm bir yarı-hakikati devasa bir bata yapacak şekilde şişirmekten*" ibarettir gibi vecizeler pazarlamaktadır. Gökalp, Genç Kalemler dergisinde "Yeni Hayat" söylemini geliştirirken Fouillée'nin bireyi felsefi ve psikolojik bağlamda ele alan yaklaşımının etkisindedir ve henüz Durkheim ile tanışmamıştır. Dolayısıyla Fouillée onun erken dönemdeki referanslarından biridir. Toprak'a göre:⁸⁶

"Alfred Fouillée'nin toplumsal olguları fikir, heyecan, sevgi ve duygu gibi psikik öğelerle anlatma girişimi Gökalp'ı da cezbetmiş ve "yeni hayat" felsefesi bu tür içebakışçı psikolojik terimlerle yorumlanmıştı. Alfred Fouillée, toplumsal olayları ancak bilinçte görüyor; bilinç aracılığıyla anlatmak istiyordu. Kolektif tasarım sadece bir zümreyi oluşturan bireylerin bilincinde yaşardı. Din ihtiyacının, dilin ve benzeri birikimin yeri hep birey bilinci idi. Bu nedenle toplumsal kurumlar bireysel bilinçler olmadıkça var olamazdı. İşte, Gökalp'ın başvurduğu "kuvvet-fikir" Alfred Fouillée'nin "idée-force" dediği tinsel gücü."

Sosyolojide idealist ve felsefede de ruhçu olan Durkheim ise kendi tilmizlerine bütün sosyal kurumları doğuran dinî hayatın, ekonomi ile bir bağlantısı olmadığını telkin etmektedir. Durkheim, sosyalizmin bilimsel bir temele oturtulamayacağını ispatlamak için çok uğraşmıştır. Ona göre sosyalizm, toplumun kolektif huzursuzluğunu bütün şiddeti ile hisseden insanların öfkeli bir haykırışından başka bir şey değildir. Durkheim; sınıf savaşının rejimler ve asırlar boyunca tekerrür ettiğini ve sermaye birikimi kanununun işleyişini somut

⁸⁶ Toprak, *Türkiye'de Popülizm*, 1908-1923, Doğan Kitap, İstanbul, 2013, s. 124. Gökalp 1911 tarihinde Genç Kalemler dergisinde "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler" makalesini yayınlayıp "içtimai inkılap" fikrini ortaya attığında Türkçü hareket tarihinde hiç olmadığı kadar sosyalizm ile yakın bir ilişki içerisindeydi. Arda Odabaşı II. Meşrutiyet sonrasında Halkçılık, Türkçülük ve sosyalizm arasındaki ilişkiyi şöyle yorumlamaktadır: "*1908-1910 yıllarında Osmanlılık altın çağını yaşamaktadır. Sosyalizm Türkler arasında çok yeni ve henüz batı dillerinden nakil düzeyindeyse de yükselişindedir. Türkçülük oldukça zayıftır. Halkçılık özellikle köycülük şeklinde belirmiştir ama sosyo-ekonomik boyutlu değildir ve Osmanlı bir kimliktir. 1911-1912 yılları bir ara dönem veya aşama olarak kabul edilebilir. Artık Osmanlılık gerilemeye, halkçı Türkçülük yükselmeye başlamış, sosyalizm ise duraklamıştır.*" İ. Arda Odabaşı, II. Meşrutiyet Basımında Halkçılık Köycülük ve Sosyalizm, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, s. 18.

vakalarla tahlil edebilmiş materyalist tarih anlayışının bilimsel bulgulara dayandırabileceği fikrini inkâr etmektedir.⁸⁷

Sadi'ye göre Gökalp'ın bu anlamda etkisinde kaldığı diğer bir isim ise Durkheim sosyoloji geleneği içinde yer alan Célestin Bouglé'dir (1870-1940). Sadi'nin Bouglé ismini zikretmesi tesadüfî değildir. Bouglé Durkheimci sosyolojiyi Marksizm ve diğer Alman sosyal düşünce gelenekleri ile bağlantılı hale getirmiştir. Ayrıca bu süreçte Saint-Simon, Joseph Proudhon ve Charles Fourier gibi Fransız sosyalistlerinin katkılarını da göz ardı etmemiştir. Bouglé, 19. yüzyıl sosyalizmini, 20. yüzyıl toplumunun siyasi ihtiyaçları bağlamında yeniden yorumlamıştır. Onun Marx eleştirileri, Dreyfus Olayı sonrasında Üçüncü Fransız Cumhuriyeti siyasetine yönelik daha geniş bir yaklaşımın unsuru haline gelmiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde komünizmin meydan okuması karşısında Bouglé işçi ve kooperatifçilik hareketlerine solidarizmi savunarak destek vermiştir.⁸⁸ Kariyerinin bir döneminde Almanya'da bulunmuş olan Bouglé, George Simmel, Adolph Vagner ve Karl Marx üzerine de çalışmalar yapmıştır.⁸⁹

Sadi, kitapçığında Célestin Bouglé'nin *Les sciences sociales Allamagne* (Almanya'da Sosyal Bilimler, 1902) ve daha çok *Chez Les Prophetes Socialistes* (Sosyalist Peygamberler Arasında, 1918) derlemesindeki “Marksizm ve Sosyoloji” başlıklı kısımdan tarihsel maddeciliğe yönelik tartışma ve eleştirileri aktarmıştır. Sadi'ye göre Bouglé, Hegelci iskelet üzerine kurulan maddeci tarih telakkisinin, toplumun temeline ekonomik olayları koyduğunu; dinî, ahlaki ve fikrî bütün unsurları da ekonomiye tabi kıldığını ve üstyapıyı altyapı ile izah etmeye çalıştığını ileri sürmektedir. Ona göre Marksizm, tarihî süreci etkileyen unsurlardan biri olan ekonomiyi tek belirleyici kabul eden aşırı bir yaklaşım geliştirmiştir.⁹⁰ Bilimsel sosyalizmin peygamberi olan Marx ve Engels, sosyal olayı maddi olayın bir tür astarı gibi göstermişler ve insanların farklılaşmasını üretim tarzının bir ürünü olarak kabul etmişlerdir.

⁸⁷ Sadi, *Ziya Gökalp*, s. 6. Sadi'nin burada yer verdiği fikirler Durkheim'ın A. Labriola ve Paul Lafargue ile tartışmalarında dile getirdiği Marksizme yönelik eleştirilerinden derlenmiştir. Bu eleştiriler dört maddede özetlenebilir: “Marx, iddialarını ampirik kanıtlarla desteklememektedir. Toplumsal alt yapı, toplumun ekonomik altyapısı ile eşdeğerleştirilemez. Tarihsel materyalizm, üst yapıyı altyapının saf bir sonucu olarak görür. Toplumsal olguların en ilkel olanı ekonomi değil, dindir.” J. C. Filloux'un “Introduction to Durkheim” isimli makalesinden aktaran J.R. Llobera, “Durkheim, the Durkheimians and their Collective Misrepresentation of Marx”, *The Anthropology of Pre-Capitalist Societies*, Edited by Joel S. Kahn -Josep R. Llobera, The Macmillan Press Ltd, s. 229.

⁸⁸ Joshua M. Humphreys, “Durkheimian Sociology and 20th-Century Politics: The Case of Célestin Bouglé”, *History of The Human Sciences*, Cilt 12, Sayı 3, 1999, s. 118-119.

⁸⁹ Ruth Messenger, “Célestin Bouglé”, *Social Forces*, 1926, Cilt 5, Sayı 1, s. 2.

⁹⁰ Sadi, *Ziya Gökalp*, s. 6.

Sadi, bu noktada Bouglé'nin François Simiand'ın *Année Sociologique* dergisinde üretim tarzı ile üretim rejiminin birbirlerinden kesin olarak ayırt edilmesine yönelik bir teklifte bulunduğundan söz ettiğini aktarır. Simiand'a göre üretim rejimi kendisini karakterize eden hukuki ve sosyal ilişkilere göre tasnif ve tarif edilmiş üretim kurumlarıdır. Üretim tarzı ise yine teknolojik ve biçimsel ilişkilere göre tarif ve tasnif edilmiş ekonomik üretim ilişkileridir. Sadi'ye göre Bouglé bütün bu tartışmaları aktarırken sosyal şekillerin maddi şekillerden kaynaklanmadığını ispatlamaya çalışmaktadır. C. Bouglé'ye göre Marx ile Engels, devlet ve siyasi iktidarı ekonomik menfaatlara hizmet eden bir gölge aygıt olarak tanımlarlar. Yine Marksizm'e göre din, kökeni ve işlevi itibarıyla doğrudan ekonomiye bağlıdır ve bu durumda teknolojinin, teolojiyi belirlediği kabul edilir. Bununla beraber ideoloji, Marksist öğretiden farklı bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Kolektif tasavvur, tarihî maddeciliğin perspektifi ile değil başka bir gözle değerlendirilmeli ve maşeri tasavvurlara yan-gölge olaylar değil özgün sentezler olarak bakılmalıdır.⁹¹

Kerim Sadi'ye göre “*Türkiye'nin ilk cemiyetçi filozofü*”, “*Tanzimat sonrasının en büyük şuur hamlesi?*” sayılan ve “*Türk düşünce tarihinde yeni bir geleniğin temelini atmış büyük bir düşünür*” olarak kabul edilen Gökalp, *Küçük Mecmua* dergisinde “İktisada Doğru” başlıklı yazısı ile Bouglé'yi fersah fersah geride bırakarak tarihî maddeciliği kaba bir tefsirle reddetmiştir.⁹² Bu yazıda Gökalp, tarihî maddeciliğin iktisadi hakikatlerin önemini tebarüz ettirdiğini kabul etmekle beraber, Marx ve tilmizlerinin bundan müfrit bir mezhep çıkardıklarını ve ekonominin önemini gereğinden fazla abarttıklarını vurgulamıştır. Ona göre sosyal olayların her türlü sosyal bir gerçekliktir ve bu gerçeklik de iktisadi olayları etkileyebilir. Ahlaki, hukuki, siyasi, felsefi vb. olayların iktisadi olaylar üzerindeki failliklerini de inkâr etmemek gerekmektedir.⁹³ Sadi, Gökalp'ın *Küçük Mecmua*'da vardığı sonucu şöyle özetler:⁹⁴

“Muhasebenin muharriri hülâsaten şunu iddiaya kalkışıyor: Üstyapıların temel üzerindeki tesirini külliyyen inkâr eden ve ideolojilerin de sebep olabileceğini katıyyen kabul etmiyen tarihi materyalizme göre yalnız ekonomik hadiseler realitedir, diğerleri epifenomendir; yalnız onlar sosyal faktördür, illettir, diğer sosyal hadiseler ancak netice olabilirler. Ve kıssadan hisse çıkarmakta istical ediyor: Bir taraflı olmamalı, sosyal realiteleri bire irca

⁹¹ Sadi, *Ziya Gökalp*, s. 7-8.

⁹² Kerim Sadi'nin alıntılıdığı yazı *Küçük Mecmua*'nın 17 Temmuz 1922 tarihli yedinci sayısında yayınlanmıştır. Makale için bk. Ziya Gökalp, “İktisada Doğru” *Ziya Gökalp Makaleler VII*, Hazırlayan A. Çay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 34-40.

⁹³ Sadi, *Ziya Gökalp*, s. 8-9; Gökalp, *age.* s. 37.

⁹⁴ Sadi, *Ziya Gökalp*, s. 9.

etmeğe çalışmamalı, yalnız ekonomiye değer verip ötekilerine ehemmiyet vermemezlik etmemeli!”

Sadi'ye göre Gökalp, tarihî materyalizmi ekonomik şartların bilinç üzerindeki etkisine indirgeyen yaklaşımı benimsemiş ve böylece Marksizm hakkında hüküm vermek için çok aceleci davranmıştır. Marksist diyalektik, üstyapının altyapı üzerindeki tesirini toptan reddetmemekte aksine bilincin de ekonomik şartlar üzerinde belirleyici olduğunu kabul etmektedir. Sadi; *Komünist Manifesto*, *Alman İdeolojisi*, *Louis Bonaparte'ın 18.Brumaire'i*, *Feuerbach Üzerine Tezler*'den yaptığı alıntılarla Marx'la 18. yüzyıl Fransız materyalistleri arasındaki farkın altını çizer. 18. yüzyıl materyalizmi insanı kendi muhitinin etkisi altında kabul eden tek taraflı bir perspektife sahiptir. Oysa Marx için sosyal değişikliği analiz etmek insanın kendi kültür ve çevresinin etkisi altında olduğu yönündeki verili gerçekliği kabul etmek değil, bu gerçekliği nasıl değiştirmeye muktedir olabileceğini de ortaya koymak demektir. Marx'a göre “insan şartların bir ürünüdür ama bu şartları değiştirebilecek güce sahip olan da yine insandır” önermesi materyalist mekanizmi diyalektik olana dönüştürür. “*Hâlbuki Marksist diyalektisyen için, bir zaman, bir tek istikamette aksiyon, univogue aksiyon yoktur. Daima iki istikamette aksiyon, karşılıklı aksiyon vardır. Ekonomik şartlar şuur üzerine tesir ettiği gibi, buna mukabil, şuur da ekonomik şartlar üzerine tesir icra eder.*”⁹⁵

Kerim Sadi'ye göre ise bireysel ve kolektif iradenin rolünü kabul eden tarihî maddecilik, Gökalp'ın ileri sürdüğü gibi üstyapının altyapıyı da etkilediği gerçeğini inkâr etmez ve sadece ekonomik olandan bilince giden bir nedensellik peşinde de değildir; düşüncelerin de tarihsel süreçte bir iradesi ve gücü olduğunu onaylar. Bilinç, tarihsel süreci etkilediği gibi ekonomik ilişkileri de etkilemektedir. Ekonomik ilişkilerle insan bilinci arasındaki karşılıklı bir etkileşim vardır. Marksizm tarihsel gelişmenin sadece fikirlerle, kahramanlarla izah edilemeyeceğini ileri sürer ve bilincin ekonomik şartlar üzerindeki tek taraflı belirleyiciliğini reddeder. Sadi bu noktada Gökalp'ın itiraz ettiği hususun Marksist gelenek içinde de tartışıldığını belirtir. Engels'in farklı tarihlerde yazdığı mektuplarından yaptığı alıntılar bunu göstermeye yöneliktir. Marksizm; ekonomik faktöre önemli bir yer vermekte ama nihayetinde Marksizm'in dayandığı yöntem olan diyalektik; alt yapı ile üstyapı arasında etkileşimin izafiliğine de alan açmakta ve bir bakıma katı bir determinizmi savunmamaktadır. Engels'in ifadesi ile:⁹⁶

⁹⁵ ağız s. 12.

⁹⁶ Sadi, *Ziya Gökalp*, s. 16-17. *Ekonomiklik Efsanesinde*'de kullandığı bu mektuplar Engels tarafından ölümünden hemen önce Joseph Bloch, Conrad Schmidt, Franz Mehring ve Heinz Strakenburg gibi isimlere yazılmıştır ve bu mektuplar Marksizmi ekonomik indirgemeci olarak niteleyen yüzeysel ve kaba yorumlara karşı geliştirilen fikri tartışmaları içerdikleri için önemlidir.

“Bütün bu efendilerde eksik olan şey diyalektiktir. Onlar daima bir yanda illet öte yanda netice görüyorlar. Bunun boş bir tecrit olduğunu, reel dünyada böyle kutuplaşmış metafizik zıttıyetlerin ancak buhranlarda mevcut olduğunu, eşyanın bütün büyük seyrinin şüphesiz gök gayri müsavi kuvvetlerin aksiyon ve reaksiyonu şekli altında husule geldiğini ve ekonomik hareketin en kadir, en asli, en kat'i kuvvet olduğunu, burada mutlak hiç bir şey olmayıp her şeyin izafî bulunduğunu ne çare ki, görmiyorlar. Onların indinde Hegel yok sayılır.”

Sadi, Gökalp'ın etkisinde kaldığı düşünsel geleneği pek sorgulamadığını ve dolayısıyla Marksizm'e yönelik ilgisini derinleştiremediğini ileri sürmektedir. Ona göre Marksizm'i temel kaynaklarından okuyup tanyabilse Gökalp, *Küçük Mecmua*'daki ezberi *Türkçülüğün Esasları*'nda da tekrarlamak zorunda kalmazdı. Sadi bu noktada Gökalp'ın 1923 yılında yayınladığı *Türkçülüğün Esasları*'ndaki “Tarihî maddecilik ve İctimai Mefkûrecilik” başlıklı yedinci kısma işaret etmektedir ki burada Gökalp, Durkheim ile Marx'ı karşılaştırmaktadır.

Gökalp'a göre sosyal olayların açıklama ve yorumlanmasında birbirine hem yakın hem uzak sayılabilecek içtimai mefkûrecilikle ile tarihî maddecilik gibi iki tarz bulunmaktadır ve birincisi Durkheim, ikincisi ise Marx tarafından ortaya atılmıştır. Gökalp'a göre her iki yaklaşım da sosyal hadiseleri bir tür determinizm içinde ele alma hususunda ortaklaşırlar; ama Marx sosyal olaylar içerisinde sebep olma imtiyazını sadece ekonomiye verir ve bu inhisarcı bir determinizmdir. Bu yaklaşıma göre din, ahlak, sanat ve siyaset gibi olaylar asla sebep olamazlar ancak bir netice teşkil edebilirler. Marx için iktisadi hadiselerden gayrisi gölge, sosyal olaylardır. Sadece iktisadi olaylar birer gerçekliktir, diğer sosyal olay ve kurumlar bir olay vasfı bile taşımazlar. Marx hem dinin ortaya çıkmasını, farklı mezheplerin zuhurunu ve tekkelerin teşekkülünü, din ile devletin ayrılmasını hem de ahlaki, hukuki, siyasi ve sanatsal mefkûrenin gelişimini yalnızca üretim tekniklerinin değişmesi ile izah eder.⁹⁷ Oysa Durkheim sosyolojisinde bütün hadiseler eşit konumdadır ve iktisadi olanın bir önceliği yoktur. Sosyal hadiseler iktisadi olanları etkilediği gibi iktisadi hadiseler de sosyal olanları etkiler. Durkheim iktisadi olayların öneminin arttığını hatta çağdaş cemiyetlerde iktisadi hayatın sosyal bünyeye esas olduğunu da ileri sürmektedir. Durkheim'a göre çağdaş din; iktisadi ve siyasi zümreleşme, iş bölümünün gerektirdiği bir uzmanlaşmanın sonucudur ve bu da iktisadın temelini teşkil eder. Dolayısıyla Durkheim kendi sosyoloji yaklaşımında iktisadi

Bu mektuplar için bk. Friedrich Engels, *Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar 1890-1894*, Çeviren Öner Ünalın, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 2003. Bu kitap İngilizceden 1990'lı yıllarda çevrilmiştir. Oysa Sadi kendi metinde hem bu mektupları hem diğer Marksist klasikleri hem Almanca hem de Türkçe olarak alıntılanmıştır. Bu eserlerin o dönemde büyük bir bölümünün Türkçeye çevrilmediği düşünüldürse Gökalp eleştirisinin önemi daha iyi anlaşılır.

⁹⁷ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, s. 63-64.

olanın yerini belirlemiş ve hakkını teslim etmiştir. Bununla beraber Gökalp, Durkheim'ın da başka bir tür determinizmi savunduğunu belirtir. Buna göre sosyal hadiseler ma'seri vicdan diyebileceğimiz ortak bir şuur ve hafıza içinde ele alınıp açıklanabilirler. Başka bir şekilde ifade edilirse Marx'ın ileri sürdüğü hadiselerin sebebi iktisadi yapı değil, Gökalp'in mefkûre olarak kavramsallaştırdığı ortak bir bilinç/tasavvurdur (ma'seri ter'i). Ferdî fikirler sosyal bir güç ve dayanak bulup kolektif bir tasavvur haline geldikten sonra toplumsal hayatta etkili hale gelir. Özellikle buhranlı zamanlarda toplumsal tasavvur şiddetli dalgalarla büyür ve daha kuvvetli bir hal alarak mefkûreye dönüşür. İnkılabın gerçek amili bu mefkûredir.⁹⁸

Bu bağlamda Gökalp, Türkçülük fikrinin gelişimini, içtimai mefkûreciliğin tarihî maddecilikten daha iyi izah ettiğini düşünmektedir. Ona göre ortaya atıldığı dönemde Türkçülük, gençliğe has bir tasavvur sistemi ve değerlere tekabül etmektedir. Fakat bu zümrevi tasavvurun, bütün milletçe kabul edilip mefkûre haline gelmesi Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşı'nın getirdiği felaketlerin bir sonucudur. Onu filiyata döken ise Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri olmuştur. Gökalp, milliyetçiliğin gelişimi için üç aşamalı bir şablon çizmiştir. Bu şablona göre ilk aşamada milliyetçilik kültürel bir zeminde başlar, ikinci aşamada siyasi bir mahiyet kazanır ve üçüncü aşamada ise kendisini iktisadi alanda temellendirir. Bu gelişim imparatorlukta hem gayri Müslim hem de Müslüman halklar için geçerlidir. Dolayısıyla Türkçülük ideolojisi de bu üç aşamadan geçerek karakterini kazanmıştır. Gökalp, milliyetçiliği tarihî maddeci değil içtimai mefkûreci yaklaşımla açıklamayı tercih etmiştir. Milliyetçilik, her şeyden önce sosyal mefkûrelerin değişmesi demektir. Bu değişim ile sosyal bünyenin mahiyeti farklılaşır ve ancak bundan sonra iktisadi alanda bir atılım söz konusu olabilir.⁹⁹

Bununla birlikte Kerim Sadi mefkûreye öncelik veren Gökalp'in, Türkçülüğe iktisadi amiller çerçevesinde bakmadığını belirtir. Gökalp tarihî maddeciliğe karşı teorik mücadelesinde Fransız mütefekkirlerden ödünç alınmış ama üzerinde gereği gibi düşünülmemiş argümanlara dayalı eleştirileri ile gerçek bir muarız seviyesine ulaşamamıştır. “*Durkheim'dan sonra dünyanın en büyük sosyologu*” ve “*Türkiyenin Descartes'i*” ilan edilen Gökalp sıra tarihî materyalizmin eleştirilmesine geldiğinde sınıfta kalmıştır.

⁹⁸ *age*, s. 66-69.

⁹⁹ *age*, s. 71-73.

Hilmi Ziya'nın Gökalp Yorumu

Kerim Sadi bir sene sonra ise *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Tarihî Maddecilik* isimli kitapçıkta Yusuf Akçura'nın yaklaşımına itiraz ederken aynı zamanda Gökalp eleştirilerini de sürdürmüştür. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Tarihî Maddecilik* metni iki kısımdır. İlk kısım Yusuf Akçura'ya, ikinci kısım ise Ziya Gökalp'a ayrılmıştır. 1962 yılında Kerim Sadi kitabı tekrar yayımladığında Gökalp ile ilgili bölümü çıkarmıştır.¹⁰⁰ Bu kitapçık Hilmi Ziya'nın, *İnsan* dergisindeki bir yazısına cevap verebilmek için yayımlanmıştır. Bu yazısında Hilmi Ziya, Yusuf Akçura'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu tarihsel maddeci bir tarzda ele aldığını belirtmiştir. Kerim Sadi'ye göre ise hem Hilmi Ziya'nın tarihsel materyalizmin Osmanlı tarihine nasıl uygulanabileceği hakkında bir fikri yoktur hem de Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri* isimli eserinde tarihsel süreci sadece fikri, politik ve dinî bir çerçevede yorumlamış, ekonomik temele inmeden ve sınıf savaşlarına değinmeden değerlendirmiştir.¹⁰¹

Görüldüğü gibi Hilmi Ziya'nın, Yusuf Akçura'yı tarihsel materyalist olarak görmesi Sadi'yi yeni bir kitapçık kaleme almaya sevk etmiştir. Bununla birlikte kitapçıkta fikirler Sadi'ye ait değildir. Kitap Y. Kordatos isimli Yunanistanlı bir yazarın *1821 İhtilalinin Sosyal Mahiyeti* (The Social Significance of the Greek Revolution of 1821) başlıklı ilk kez 1924 yılında yayınlanan ve ikinci baskısı 1927 yılında yapılan çalışmasının geniş bir özetidir.¹⁰² Sadi bu metni, materyalist tarih anlayışının Osmanlı tarihine uygulanması açısından önemli bulduğundan seçmiştir. Akçura'nın zikredilen metni ise Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin Türk

¹⁰⁰ Kerim Sadi, *Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri ve Tarihî maddecilik*, Doğan Kitabevi, İstanbul, 1962. 1821 Yunan Devrimi ile ilgili tek derleme kitabın Türkiye'de ancak 2022 yılında yayınlanabilmiş olması Marksist yaklaşımın sosyal bilimlerde ihmal edilmiş olmasının bir sonucu olarak kabul edilebilir. *1821 Yunan Devrimi Yunan Tarih yazımında Yeni Yaklaşımlar*, Haz. K. Andrianopoulou, A. Vakali, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2022.

¹⁰¹ Kerim Sadi, *Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri ve Tarihî maddecilik*, Çeltut Matbaası, İstanbul, 1941, s. 3-4. Berktaş, Hilmi Ziya'nın Akçura'yı tarihi determinist olarak görmesini önemser ama ona göre Kerim Sadi'nin Akçura'ya yaklaşımı daha hoşgörüsüz ve sektir bir tutumu yansıtır. Hilmi Ziya'nın olgun tavrı Kerim Sadi'de bir kibre dönüşmüştür. Berktaş, agm. s. 25-26.

¹⁰² *Yiannis Kordatos (1891-1961)* Yunan komünist hareketin öncü figürlerinden ve aynı zamanda Marksist tarih yazımının babası olarak kabul edilen bir isimdir. Kordatos'un Yunan tarihinin her dönemi ile ilgili çalışmaları olmakla beraber –yukarıda Kerim Sadi'nin geniş bir özetini vermeyi tercih ettiği kitap- 1820 Yunan Bağımsızlık Savaşı'nı burjuvazinin önderliğinde bir sınıf mücadelesi olarak ele aldığı kitabı bu anlamda dikkat çekicidir. Kordatos yazdıkları ile sadece Marksist bir tarih yazımına kaynaklık etmemiş aynı zamanda milliyetçi akademik tarih yazımının ideolojik gerçek ve tabularına eleştirel bir perspektifle yaklaşan bir sosyal tarih külliyyatı ortaya koymuştur; bk. *Paschalis M. Kitromilides*, "Kordatos, Yiannis (1891-1961)", *A Global Encyclopedia of Historical Writing, Volume II K-Z*, Editor D.R. Woolf, Garland Publishing, Inc. New York & London, 1998, s. 510-511.

Tarihinin Ana Hatları başlığı ile yazılması planlanan ve Osmanlı Devleti'nin dağılma devrini inceleyen kısımdır. Akçura'nın 1935 yılında ölümü ile yarım kalan eser cemiyet tarafından 1940 yılında yayınlanmıştır.¹⁰³ Yusuf Akçura, Marksizm'e yabancı bir isim olmamasına rağmen onu bütünüyle Marksist olarak nitелеmek de mümkün değildir.¹⁰⁴

Sadi, Yusuf Akçura'ya ve dolayısıyla Hilmi Ziya'ya 1821 Yunan İhtilali'ni Marksist perspektiften değerlendiren bir metnin geniş özeti ile cevap verirken, kitapçığın “Bir Efsanenin Likidasyonuna Doğru” başlıklı ikinci kısmında Gökalp eleştirilerini, Gökalp okuluna mensup Necmettin Sadak, Mehmet İzzet, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Kazım Nami Duru gibi isimler üzerinden genişletir. Akçura üzerinde durması materyalizme bu kadar yatkın olan bu ismin Marksizm'e yönelik olumsuz eleştirilerinin Gökalp'ın da önünü açmış olmasıdır. Dolayısıyla Gökalp ve Akçura metinlerinin yazılma sebebi her iki ismin de tarihsel maddeciliğe nitelikli ve derinlikli eleştiriler getirmemeleri ve bu tutumun Marksizm'in anlaşılması ve yaygınlaşmasına engel olması ve nihayetinde üniversite müfredatını da şekillendirmesidir.¹⁰⁵

Bu ikinci kısımda Marksizm'in doğru anlaşılması adına Kerim Sadi'nin, *İnsan* dergisinden Hilmi Ziya ile *Ses* dergisinden Suphi Nuri İleri'nin çabalarını takdir ettiğini de belirtmek gerekir.¹⁰⁶ Bu noktada Hilmi Ziya ismi öne çıkmaktadır. Sadi, Hilmi Ziya'yı eleştirse bile onun hakkını teslim etmektedir. Bununla birlikte İnsaniyet Kütüphanesi kitapçıklarından birini de Kerim Sadi Hilmi Ziya'yı eleştirmek için kaleme almıştır. 1935 yılında yayınlanan kitapçıkta *Aşk Ahlakı* müellif olarak onun anti-Marksist cephede önemli bir mevki işgal

¹⁰³ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, s. 1.

¹⁰⁴ Uriel Heyd'in Gökalp fikriyatında özgün bir taraf olmadığı yönündeki yorumunu F. Georgeon da Yusuf Akçura için benimser ve onun Marksizm'le ilişkisini şöyle ifade eder: “XIX. yy'ın fikri cephaneliğine ellerini bızla daldırmış ve kendi tasarısına uygun düşecek silahları çekip almıştı. Milliyetçilik teorileri arasında ırk kavramına ağırlık vereni benimsemiş, onun Türk milliyetçiliği davasına daha iyi nyarlanacağını düşünmüştü. Marksizm'den sınıf mücadelesi kavramını ödünç almış ama, bunu ulusal burjuvazinin hizmetinde kullanmıştı.” François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s. 113-114.

¹⁰⁵ Sadi, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 55. Durkheim'in Fransa'da modern endüstrinin çözdüğü toplumu yeni inanç ve değerler kümesi etrafında biraya getirme misyonu farklı koşullarda da olsa Gökalp için de geçerliydi. Bu değerlerin topluma aktarılmasında okul ve eğitim oldukça önemliydi. Gökalp'ın ulusal eğitim sistemi üzerindeki etkisi Durkheim'inkinden daha fazlaydı. Said Amir Arjomand, “‘À la Recherche de la Conscience Collective’: Durkheim's Ideological Impact in Turkey and Iran”, *The American Sociologist*, Cilt 17, Sayı 2, 1982, s. 100.

¹⁰⁶ Sadi, *age*. 69-73.

ettiğini belirtmekten çekinmemiştir. Oysa bu dönemde Hilmi Ziya tarihsel maddeciliği benimsemiş durumdadır.¹⁰⁷

Hilmi Ziya, Kerim Sadi'nin Gökalp'a yaklaşımını anlayabilmek için de önemli bir isimdir. *İnsan* dergisini çıkardığı bu dönemde Marksizm'i benimsemeden tarihî maddeci yöntemi bir süreliğine kullanmıştır.¹⁰⁸ Nazım Hikmet 1938 yılında tekrar tutuklandığında Hilmi Ziya ile bir dergi çıkarma hazırlığındadır.¹⁰⁹ Ayrıca Hilmi Ziya 1939 yılında Gökalp üzerine bir metin de kaleme almıştır. Bu metindeki Gökalp eleştirileri, Kerim Sadi'ninkilerle birlikte ele alınmalıdır.

Hilmi Ziya'ya göre Gökalp, İttihat Terakki'nin reform siyasetine uygun düşen muhafazakâr bir içtimai pozitivizm geliştirmiştir. Düşüncesinin gelişiminde siyasi pragmatizm belirleyici olunca, Gökalp sosyal sorunları bütün çıplaklığı ile ortaya koyan materyalizmi tercih etmemiştir. Cemiyetin hakiki sorunlarını çözmekten uzak bu yaklaşım; kendisine kelim, fıkıh ve tasavvufu değil bilimi rehber edinse de bir idealizme varmaktan kurtulamamıştır. Gökalp Türkçülük hareketini İslamcılık ve Garpcılık ile sentezleyerek imparatorluğun ihtiyaçlarına uygun bir ideoloji yaratmıştır. Kitlelere fikirlerini bir iman halinde vermek istediğinden, fıkıhın emirleri yerine içtimaiyatın ilmî mefkûresini geçirmiştir.¹¹⁰

Hilmi Ziya'ya göre Gökalp meseleleri Batı düşünce sistemi içinde kurgulayan ilk örnek isimlerden birisi olmasına rağmen sosyoloji ve felsefede imparatorluğun soyut düşünme alışkanlığından kurtulamamıştır. Cemiyetin sorunları ile bağ kurma çabasına rağmen sistemi hep soyut kalmıştır. Fransız sosyolojisinin esnek ifade biçimini görmezden gelmiş, gözlem, tetkik ve

¹⁰⁷ Kerim Sadi'nin Hilmi Ziya'yı ele aldığı metni İnsaniyet Kütüphanesinin on beşinci kitapçığı olarak *B. Hilmi Ziya Tercüme Yanlıları ve Tefekküratı Felsefesi* başlığı ile 1935 yılında yayımlanmıştır. Hilmi Ziya ise bir yıl sonra yayımladığı kitabında Gökalp etkisiyle benimsediği ruhçu Fransız sosyolojisinden kurtularak Hegel idealizmine oradan da Spinoza'nın dogmatik realizmine vardığını belirtmiştir. Aşk Ahlakı bu döneminin ürünüdür. Şimdi ise materyalizmi terviç etmektedir. Hilmi Ziya, *Yirminci Asır Filozofları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1936, V-VI.

¹⁰⁸ H. Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyolojisinde Temalar 2 Kuram Uygulama Sosyalizm*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2019, s. 235.

¹⁰⁹ Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler-4 1830-1980*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 328. Küçük'e göre bu dergi İnsan dergisidir ve derginin yayın hayatına başladığı konjonktürü şöyle tanımlamaktadır: "İkinci Dünya Savaşı'nın yakın ve Türkiye'nin Almanya'dan uzak kaldığı son zamanlara rastlıyor. Çıkış tarihinin Türk solunun Kemalizmin dışında bütün ideolojik ve örgütsel çalışmalarının durduğu bir ulusal ve uluslararası zaman kesitine denk düştüğünü düşünüyorum." Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler Cilt 3 1830-1980*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 171.

¹¹⁰ Hilmi Ziya, *Ziya Gökalp*, Ankara Kütüphanesi Türk-İslam Filozofları: 1, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939, s. 12-13.

istatistiğe önem veren taraflarını ihmal etmiştir. Bu bağlamda memleket gerçeğini tanımak adına, daha sonra bu yöntemleri kullanacaklar için yolu açsa da temelde fikrî faaliyeti bir nakilden ibaret kalmıştır. Maşeri vicdanı savunan idealist sosyal felsefesi, gerçeklerle karşılaştığı zaman Durkheim gibi materyalizme de yakınlık göstermesine rağmen Gökalp'ın sosyalizm hakkındaki fikirleri de oldukça sınırlı ve kategoriktir.¹¹¹

Hilmi Ziya'nın kendisini tarihsel maddeci olarak gördüğü dönemde, Akçura'ya yönelik bu değerlendirmesi, onun Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik gelişiminin araştırılması isteği ile ilgilidir. Hilmi Ziya Osmanlı toplum yapısının, evrensel bir şemaya oturtma kolaylığına kaçılmadan ve yine özgünlük vurgusuna dayalı bir perspektifin çekiciliğine de kapılmadan ele alınmasını ister. İnsan dergisi yazılarında sosyolojinin tarihsel bir zemine oturtulması gerektiğine işaret eder ve bu anlamda Ömer Lütfi Barkan ismini de zikretmesi önemlidir.¹¹² Hilmi Ziya, Gökalp'ın kültür ve medeniyet ayırımına dolayısıyla Tanzimat'ın getirdiği Şark-Garp ikiliğine karşı çıkmakta ve hakiki bir nasyonalizm kurabilmek için dünya ölçüsünde bir Rönesans ve hümanizma hareketinin başlatılması gerekliliğine işaret etmektedir. Bunu yaparken sonraki dönemde gelişecek Marksist bir sosyal bilim için gerekli altyapıyı da hazırlamaktadır.¹¹³

1930-40'lı yıllarda Hilmi Ziya'nın da işaret ettiği gibi Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik düzenini arşiv belgelerine dayanarak incelemeye başlamıştır. Bu bir bakıma *Kadro* dergisinde Osmanlı tarihine yönelik İsmail Hüsrev'in tarihsel maddeci perspektifi kullanmış olmasına da bir cevap mahiyetindedir.¹¹⁴ Ayrıca TKP içindeyken Gökalp üzerine yazan¹¹⁵ Şevket Süreyya, *Kadro* dergisinde Gökalp'ı tekrar ele almıştır. Dolayısıyla TKP içindeyken de Kemalizm'i Marksist bir perspektifle tahkim ederken de odağında Gökalp vardır.¹¹⁶ Şevket Süreyya'ya göre 1911 yılında nasıl

¹¹¹ *age*, s. 37-38, s. 41.

¹¹² Hilmi Ziya Ülken, *Tarih ve Millet Şuuru*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 32, s. 119-120.

¹¹³ Kurtuluş Kayalı, "Türk Sosyolojisinin 80'lerde Yeniden Biçimlenişi", *Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 15*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 1290-1292.

¹¹⁴ M. Erdem Özgür-Alp Yücel Kaya, "Kadro'nun Maddeci Tarih yazımı: Osmanlı ve Türkiye Tarihinde Derebeylik Rejimi", *Türkiye'de İktisadi Düşünce*, Der. M. Erdem Özgür vd. İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 224.

¹¹⁵ Şevket Süreyya, "Ziya Gökalp Bey", *Aydınlık*, 1924, Sayı 27, s. 691-692

¹¹⁶ Mayer'ın da belirttiği gibi Pantürkist eğilimleri de içeren güçlü bir milliyetçilik Nazım Hikmet ve Şevket Süreyya gibi ilk kuşak Türk komünistlerinin alametifarikasıydı. Mayer, *agm*. s. 200. Milliyetçilikten komünizme geçerken ve komünizmden milliyetçiliğe dönerken de arka plandaki

Gökalp “Yeni Hayat”ın peşinde içtimai inkılabı gerçekleştirmek için Marksizm’den uzaklaşıp Durkheimcı solidarist bir toplum ve ekonomi yaratmak istemişse, 1932 yılında Türkiye “Yeni Hayat”ı yaratabilmek için devletçi ekonomi politikalarını benimsemek durumundadır.¹¹⁷ Şevket Süreyya, İttihat ve Terakki’den Cumhuriyet’e Gökalp’in sürekliliğine ve önemine işaret eder ama bir de şerh düşer: Gökalp artık aşılmalı ve yeni bir sentez ortaya konmalıdır. Bununla birlikte *Kadro*, bu sentezi kapitalizmi Marksist bir perspektifle ele alan yaklaşıma Durkheimcı bir toplumsal düzen teorisi ekleyerek ulaşmak istemektedir.¹¹⁸ Kerim Sadi ise bu sentezi sadece “gerçek” tarihsel maddeciliğin ortaya koyabileceğini düşünmektedir. Osmanlı tarihinin geleneksel yaklaşımlardan farklı bir şekilde ele alınmaya çalışıldığı bir dönemde bir anlamda *Kadro*’daki Durkheimcı öze karşı çıkmakta ve ayrıca Hilmi Ziya’nın tarihsel maddeciliğine yine onun Gökalp eleştirisini geliştirerek itiraz etmektedir.

Bu noktada Kerim Sadi’nin Marksist bir tarih yazım ve sosyoloji geleneği kurma arayışı içerisinde olduğu söylenebilir ki zikredilen kitabın önsözünde bunu görebilmek mümkündür: “*Bizde vakanüvis zihniyetine ve Osmanlı tarihini idealist görüşle tetkikine karşı haklı bir tepkinin-büyük bir gecikme ile de olsa-belirdiği ve ilmi metot zaruretinin duyulmaya başladığı bir devirde böyle orijinal bir denemeyi bildirişimiz hiç de faydasız olmayacaktır.*”¹¹⁹

Kerim Sadi, Ziya Gökalp’a 1948 yılında “Marx’la Durkheim’in Akrabalığı Meselesi” başlıklı bir yazı ile tekrar dönmüştür. Bu başlık *Türk Kleopatrası Polemikler ve Çevirmeler* isimli kitapçığın bir bölümünü oluşturur. Sadi bu kitapçık ile İnsaniyet Kütüphanesi Yayınlarını ve dolayısıyla düşünsel faaliyetinin ilk dönemini noktalamıştır. Yazı, İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Yeni Adam dergisinde “Kerim Sadi” başlıklı yazısına cevaben kaleme alınmıştır. İsmail Hakkı Bey, Kerim Sadi’nin sosyal yaşamın temeline ekonomiyi koyduğundan Marksist bir sosyoloji, kendisinin ise nüfus, nüfusun hacmi, yoğunluğu ve hareketleri gibi morfolojik özellikleri yerleştirdiğinden Durkheimcı bir sosyoloji anlayışına sahip olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber ona göre sosyal

belirleyici unsur olarak çalışmaktadır. Kerim Sadi komünizmi benimseme sürecinde bu milliyetçiliğin hem kendisi ve kendisinin içinde bulunduğu kuşak açısından önemi üzerinde pek durmamıştır.

¹¹⁷ Şevket Süreyya, “Ziya Gökalp”, *Kadro*, Sayı 2, Şubat 1932, s. 35, s. 38-39.

¹¹⁸ Faruk Birtek, “The Turkish Adventures of The Durkheimian Paradigm Does History Vindicate M. Labriola?”, *Il Politico, Gennaio-Marzo*, 1991, Cilt 56, Sayı 1, s. 137. Bu anlamda Kerim Sadi’nin eski dava arkadaşı Şevket Süreyya ile de bir polemige girdiğini belirtmek gerekir. O dönemde ikisi de polemikleri ile meşhurdur. İnsaniyet Kütüphanesi Yayınları’nın dokuzuncusu olarak yayınlanan bu tartışma metni için bk. Kerim Sadi, *Şevket Süreyya’nın Hatalarına Dair*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1934.

¹¹⁹ Sadi, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 4.

zaruretlere, sosyal bilime inanmaları ve sosyal ister ekonomi ister morfoloji olsun sosyalle anlama çabaları onları birleştirmektedir. İsmail Hakkı Bey Marksizm'in diğer bütün tarih felsefesi teorileri arasında bilimsel sosyal determinizme en yakın ideoloji olarak kabul etmiştir. Büyük ölçüde gerçekçi olsa da Marx'ın, tarihi bütünüyle ekonomi hegemonyasında izaha çalışan mantığını kabul etmediğini ifade eder:¹²⁰

“Çünkü ben de Durkheim gibi ekonomik kurum da içinde olarak bütün sosyal kurumların değişmesindeki müessiri sosyetenin nüfus ve hacminde sosyal morfolojisinde- bulurum, Ancak insan bir defa Durkheim'cı olunca marksist izahlara yabancı kalmaz. Çünkü o mekteple bu metot anısında akrabalık vardır, hem de pek yakın”

Oysa Kerim Sadi'ye göre, Durkheim ekolü sosyalizmin bilimsel bir temele dayanmadığını ve dolayısıyla Marksist bir sosyolojinin de mümkün olmayacağını iddia etmektedir. İsmail Hakkı ile mensubu olduğu okulun Marksizme yaklaşımları arasında bir farklılık bulunmaktadır. Kerim Sadi'ye göre İsmail Hakkı uzlaşmak bilmez iki hasmı yeni bir sentez içinde bir araya getirerek Gökalp fikriyatını geliştirmek istemektedir.

Sonuç

1932-1948 yılları arasında Kerim Sadi, Marksizm'in yaygınlaşması adına pek çok kitapçık yayınlamıştır. Bu dönemde Türkiye'de sol hareket, ideoloji ve örgütlenme açısından oldukça zayıf durumdadır. Bununla birlikte 1930'lu yılların uluslararası konjonktürü, Türk İnkılabı'nı yeni bir ideoloji arayışına yöneltmiş ve bu durum Türkiye'de bir düşünsel canlanmaya neden olmuştur. 1932'de eski dava arkadaşlarının *Kadro* dergisini yayınlamaya başlaması ve Kerim Sadi'nin de İnsaniyet Kütüphanesi Yayınlarının ilk kitabını kaleme alması bir tesadüf olarak değerlendirilmemelidir. *Kadro* dergisi, tarihsel maddecilik ile Durkheim'ın korporatizmini sentezleyerek ideolojik ve özellikle siyasi alanda etkili olmaya çalışırken, Kerim Sadi ise Marksist ve anti Marksist bütün yaklaşımlarla bir tartışma içine girmiş ve Marksizm'in doğru anlaşılabilmesi adına itirazlarını dile getirmiştir.

Kerim Sadi'nin Ziya Gökalp üzerine yazdıkları, Durkheim'a karşı Marx'ı ön plana çıkaran bir yöntem tartışması olarak değerlendirilebilir. Kerim Sadi, Ziya Gökalp'ı Durkheim sosyolojisinin yaygınlaşıp kurumsallaşmasındaki merkezi rolü nedeniyle önemsemektedir. Ancak Sadi'ye göre Gökalp, Marksizm'le daha derin bir ilişki kurmadığı için nitelikli bir eleştirel perspektiften yoksun kalmıştır. Avrupa'da Durkheim ekolünün temsilcileri, zamanla Marksizm'le

¹²⁰ Kerim Sadi, *Türk Kleopatrası Polemikler ve Çevirmeler*, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1948, s. 17.

daha yakın bir ilişki kurarken Türkiye’de Gökalp geleneğini sürdürenler anti-Marksist bir anlayışı benimsemişlerdir.

Kerim Sadi, Durkheim ve onun ekolüne mensup olanların Marksizm’e sanıldığı kadar uzak olmadığının farkındadır. Gökalp ve takipçilerinin Marksizm’e bu kadar yabancı kalmalarının nedenlerinden çok bu durumun Türkiye’deki düşünsel ortama etkilerini sorgulamıştır. Bu yüzden Sadi, Gökalp’ın düşüncelerini bütünüyle ele almak yerine, Marksizm’le ilgili yaklaşımlarını yöntemsel bir bağlamda değerlendirmiştir. Yine bu nedenle Gökalp üzerine yazdıkları, özellikle *Küçük Mecmua* dergisi ve *Türkçülüğün Esasları* kitabı ile sınırlı kalmıştır. Sadi’nin temel amacı, Durkheim geleneğinin Marksizm’le kurduğu ilişkiler bağlamında Türkiye özelinde bir analiz yapabilmektir.

Kerim Sadi’nin, Gökalp’ı “Türk tefekkürünün babası” ve “Türkçülük fikrinin ulu üstadı” gibi ifadelerle ironik bir şekilde anması, aslında onun modernleşme sorununu ilk kez sistematik bir şekilde ele alıp açıklığa kavuşturmuş olmasına atıfta bulunur. Eklektik bir düşünce yapısına sahip Gökalp, Durkheim etkisinde olsa da bir senteze ulaşmayı başarmıştır. Kerim Sadi ise böylesine sentez yapabilme yeteneğine sahip bir düşünürün Marksizm’e çok yüzeysel bakan yaklaşımının sonuçlarına işaret etmiştir. Bu, bir anlamda Türkiye koşullarında bireysel çabalara dayalı gelişen tefekkür kabiliyetinin de kurumsallaştırılması gerekliliğine işaret etmektedir. Kerim Sadi, ister Marksist ister Durkheimci olsun, tarafların eleştirel bir düşünce geleneği içinde Türkiye’nin sorunlarını tartışabilmesinin önemini vurgulamaktadır.

Sadi’ye göre Ziya Gökalp, Marksizm’e yönelik eleştirel perspektifini derinleştirebilmiş olsa, Türkiye’nin sorunlarını maddi temellere dayalı bir bağlantısallık içinde ele alabilir ve kendi düşüncesini daha da olgunlaştırabilirdi. Böylece Marksizm’in Türkiye’de yaygınlaşmasına ve kurumsallaşmasına katkı sağlayabildiği gibi neticede Marksist bir sosyal bilimin inşasına da destek olabilirdi.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşinleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşini (BCA) 30-18-1-2, Kutu:68, Gömlek: 72, Sıra: 13, 29.08.1936.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

AKBULUT Erden - ÜLKER Erol (2023) *Komintern Dönemi TKP Tarihi 3 Türkiye Komünist Partisi’nin Bölünmesi 1928-1932*, Yordam Kitap, İstanbul.

- AKBULUT Erden (2015) Komintern Belgelerinde 'TKP'li Kerim Sadi. *Miitefferrika*, Sayı 48, s. 209-226.
- (2016) Mete Tunçay: 'Türkiye'de Sol Akımlar-Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler, *Toplumsal Tarih*, Sayı 271, s. 50-56.
- ALEXANDER Jeffrey C. (1986) Rethinking Durkheim's Intellectual Development I: On 'Marxism' and the Anxiety of Being Misunderstood, *International Sociology*, 1986, Cilt 1, Sayı 1, s. 91-107.
- ANDERSON Perry (2007) *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler*, Çev. Bülent Aksoy, Birikim Yayınları, İstanbul.
- ANIT Zeki (1991) *Türk Düşünce Tarihinde Kerim Sadi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ARJOMAND Said Amir (1982) 'À la Recherche de la Conscience Collective': Durkheim's Ideological Impact in Turkey and Iran, *The American Sociologist*, Cilt 17, Sayı 2, 1982, s. 94-102.
- ATAÇ Nurullah (1969) Bir Yergici, *Yazı Hayatının 50. Yılında Kerim Sadi*, Der. F. BERKE, Hilal Matbaası, İstanbul, s. 34-35
- AYDINOĞLU Ergun (2008) *Sol Hakkında Her Şey Mi*, Versus Kitap, İstanbul.
- BELGE Murat (1980) Marksizmin 'Millileşmesi' mi 'Yerlileşmesi' mi ?. *Birikim*, Sayı 60, s. 31-36
- BERKES Niyazi (1954) Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism, *The Middle East Journal*, Cilt 8, Sayı 4, s. 375-390.
- BERKTAY Halil (1991) Dört Tarihçinin Sosyal Portresi, *Toplum ve Bilim*, Sayı 54-55, s. 19-45.
- BİRKAN Tuncay (2019) *Dünya ile Devlet Arasında Türk Muharriri 1930-1960*, Metis Yayınları, İstanbul.
- BİRTEK Faruk (1991) The Turkish Adventures of The Durkheimian Paradigm Does History Vindicate M. Labriola?, *II Politico*, Cilt 56, Sayı 1, s.107-146.
- BORA Tanıl (2017) *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BOZOK Hüsametdin (1969) Kerim Sadi, *Yazı Hayatının 50. Yılında Kerim Sadi*, Der. F. Berke, Hilal Matbaası, İstanbul, s. 93.
- BRANDOM Eric (2010) Georges Sorel, Émile Durkheim, and the Social Foundations of la morale, *Journal of the Western Society for French History*, Cilt 38, s. 201-215.

- CANTEK Levent (2001) *Markopaşa Bir Mızrab ve Muhalefet Efsanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- COSER Lewis A. (2008) *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları Tarihsel ve Toplumsal Bağlımlarında Fikirler*, Çev. Himmet HÜLÜR vd. De Ki Basım Yayım, Ankara.
- COŞKUN Atilla (1995) *Nazım'ın Siyasal Yaşamı ve Davaları*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- ÇETİNKAYA Doğan - ÜNÜVAR Kerem (2015) Kerim Sadi: İnsanlığın Büyük Müdafii, *Türkiye Solundan Portreler*, Haz. Emir Ali TÜRKMEN - Ümit ÖZGER, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 185-200.
- ÇULHAOĞLU Metin (1999) *İdeolojiler Alanı ve Türkiye*, Öteki Yayınevi, Ankara.
- DAVISON Andrew (1995) Secularization and Modernization in Turkey: The Ideas of Ziya Gökalp, *Economy and Society*, Cilt 24, Sayı 2, s. 189-224.
- DRESSLER Markus (2015) Rereading Ziya Gökalp: Secularism and Reform of The Islamic State in The Late Young Turk Period, *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 47, Sayı 3, s. 511-531.
- ERDEM Bülent (2015) Çok Bilinen, Ama Hiç Bilinmeyen Bir Çalışma: İnsaniyet Kütüphanesi..., *Müteferrika*, 48, s. 163-198.
- ERSANLI Büşra (2003) Bir Aidiyet Fermanı Türk Tarih Tezi, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4 Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 800-810.
- ETEM Sadri (1969) Namık Kemal'in Hatası, *Yazı Hayatının 50. Yılında Kerim Sadi*, Der. F. Berke, Hilal Matbaası, İstanbul, s. 27-29.
- GENCER Sedat (2023) Kadro Dergisindeki Tartışmalar Ekseninde Erken Cumhuriyet Döneminin Düşünsel Dinamikleri", *100. Yılında Atatürk ve Cumhuriyet 1. Cilt*, Haz. Ş. HALICI, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Daire Başkanlığı Basın Yayın Müdürlüğü, s. 194-229.
- GEORGEON François (1986) *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev. Alev ER, Yurt Yayınları, Ankara.
- GIDDENS Anthony (1982) *Profiles and Critiques in Social Theory*, University of California Press.
- GÖKALP Ziya (1976) *Türkçülüğün Esasları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- (1982) İktisada Doğru, *Ziya Gökalp Makaleler VII*, Haz. A. Çay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 34-40.

- HALE William (1984) *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, Croom Helm Ltd Australia.
- HIRST Samuel J. (2013) Anti-Westernism on the European Periphery: The Meaning of Soviet-Turkish Convergence in the 1930s, *Slavic Review*, Cilt 72, Sayı 1, s. 32-53.
- HİKMET Nazım (1993) *Kemal Tabir'e Mapusaneden Mektuplar*, Adam Yayınları, İstanbul.
- HİLAV Selahattin (2015) Kerim Sadi'nin Bazı İnceleme ve Eleştirmeleri, *Müteferrika*, Sayı 48, s. 241-246.
- HUGHES Stuart (1985) *Toplum ve Bilinç Avrupa'da Toplumsal Düşüncenin Şekillenışı (1890-1930)*, Çev. Güzin ÖZKAN, Metis Yayınları, İstanbul.
- İLERİ Rasih Nuri (1969) Kerim Sadi (A. Cerrahoğlu), *Yaşı Hayatının 50. Yılında Kerim Sadi*, Der. F. Berke, Hilal Matbaası, İstanbul, s. 110-113.
- İNALCIK Halil (2011) Türkiye'de Sosyal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları ve Yeni Arayışlar, *Türkiye'de Tarihyazımı*, Ed. V. ENGİN - A. ŞİMŞEK, Yeditepe Yayınevi, s. 453-467.
- HUMPHREYS Joshua M. (1999) Durkheimian Sociology and 20th-Century Politics: The Case of Célestin Bouglé, *History of The Human Science*, Cilt 3, Sayı 12, s. 117-138.
- KACMAZOĞLU H. Bayram (2019) *Türk Sosyolojisinde Temalar 2 Kuram Uygulama Sosyalizm*, Doğu Kitabevi, İstanbul.
- KAHVECİ Erol (1995) Durkheim's Sociology in Turkey, *Durkheimian Studies*, Sayı 1, s. 51-57.
- KARA, İsmail (2015) Başlık Büyük Fakat... Kerim Sadi ve İslamiyet'le Sosyalizm Arasında Kurulan İlişkilere Dair Birkaç Not, *Müteferrika*, Sayı 48, s. 199-208.
- KAYALI Kurtuluş (1996) Türk Sosyolojisinin 80'lerde Yeniden Biçimlenişi, *Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 15*, İletişim Yayınları, s. 1290-1300.
- (2012) Türkiye'de Sosyal Bilim Metinlerinde Yaklaşımlar Zaman İçinde Değişse de Zihniyet Pek Değişmiyor, *Düşünen Siyaset*, Sayı 28, s. 13-26.
- KITROMILIDES Paschalis M. (1998) Kordatos, Yiannis (1891-1961), *A Global Encyclopedia of Historical Writing, Volume II K-Z*, Ed. D.R. WOOLF, Garland Publishing, Inc. New York & London, s. 510-511.

- KOÇAK Cemil (2009) *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2011) *Tek-Parti Döneminde Muhallif Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜK Yalçın (1990) *Aydın Üzerine Tezler-4 1830-1980*, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- LLOBERA Josep R. (1981) Durkheim, the Durkheimians and their Collective Misrepresentation of Marx, *The Anthropology of Pre-Capitalist Societies*, Edited by Joel S. Kahn -Josep R. Llobera, The Macmillan Press Ltd, s. 214-240.
- MARDİN Şerif (1982) *İdeoloji*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara.
- MAUSS Marcel (2009) Introduction to the First Edition, *Socialism and Saint-Simon* by Emile DURKHEIM, Edited with an Introduction by Alvin W.GOULDNER, London Routledge & Kegan Paul Ltd.
- MERİÇ Cemil (1979) *Bu Ülke*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- MESSINGER, Ruth (1926) Célestine Bouglé, *Social Forces*, Cilt 1, Sayı 5, s. 8-18.
- NESİMİ Abidin (2009) *Türkiye Komünist Partisi'nde Anılar ve Değerlendirmeler 1909-1949*, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul.
- NESİN Aziz (2010) *Bir Sürgünün Anıları*, Nesin Yayıncılık, İstanbul.
- OKTAY Ahmet (2000) *Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları*, Tüm Zamanlar Yayıncılık, İstanbul.
- ORTAYLI İlber (2008) *Gelenekten Geleceğe*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- ÖZGÜR M. Erdem- KAYA Alp Yücel (2017) Kadro'nun Maddecî Tarihçesini: Osmanlı ve Türkiye Tarihinde Derebeylik Rejimi, *Türkiye'de İktisadi Düşünce*, Der. M. Erdem ÖZGÜR vd. İletişim Yayınları, İstanbul, s. 199-231.
- ÖZVEREN Eyüp (1996) The Intellectual Legacy of Kadro Movement in Retrospect, ODTÜ Gelişme Dergisi, Sayı 23, s. 565-576.
- SADİ Kerim (1932) *Namık Kemal Tarihin Materyalist Telakkisine Göre Yahut Tarihi Namık Kemal'in Keşfine Doğru İlk Adım*, Amedi Matbaası.
- (1933) *Ahmet Haşim*, Sinan Matbaası, İstanbul.
- (1938) *Ekonomiklik Efsanesi*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul.
- (1940) *Ziya Gökalp Tarihi Materyalizmin Muarızı*, Çeltut Kollektif Şirketi Matbaası, İstanbul.

- (1941) *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri ve Tarihî maddecilik*, Doğan Kitabevi, İstanbul.
- (1948) *Türk Kleopatrası Polemikler ve Çevirmeler*, Berksoy Basımevi, İstanbul.
- SAYILGAN Aclan (2009) *Türkiye'de Sol Hareketler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- SERTEL Sabiha (1987) *Roman Gibi Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın*, Belge Yayınları, İstanbul.
- SERTEL Zekeriya (2000) *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- SÜLKER Kemal (1998) *Nazım Hikmet'in Gerçek Yaşamı 4. Cilt 1936-1937*, Yalçın Yayınları, İstanbul.
- TOPAL, Alp Eren (2017) Against Influence: Ziya Gökalp in Context and Tradition, *Journal of Islamic Studies*, Cilt 28, Sayı 3, s. 283-310.
- TOPRAK Zafer (1986) Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970), *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Der. S. ATAÜZ, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, s. 431-438.
- (2013) *Türkiye'de Popülizm 1908-1923*, Doğan Kitap, İstanbul.
- (2015) Aydınlık'tan Katkı'ya Kerim Sadi'nin Türkiye'de Marksist Düşünceye Katkısı. *Müteferrika*, Sayı 48, s. 121-162
- (2017) *Türkiye'de Yeni Hayat İnkılap ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul.
- TUNÇAY Mete (2005) *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- (2009) *Türkiye'de Sol Akımlar 1925-1936 Cilt 2*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TURNER Michael A. (1977) Ziya Gökalp and The Fundamental Bases of Turkish Nationalism, *Turkish Studies Association Bulletin*, Cilt 2, Sayı 3, s. 5-12.
- ÜLKEN Hilmi Ziya (2005) *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul.
- (1939) *Ziya Gökalp*, Ankara Kütüphanesi Türk-İslam Filozofları: 1, Kanaat Kitabevi, İstanbul.
- (2016) *Tarih ve Millet Şuuru*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

ÜNAL Erkal (2006) *Invited Sojourners: A Survey of the Translations into Turkish of Non-Fiction Left Books between 1960 and 1971*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Boğaziçi University, İstanbul.

Süreli Yayınlar

Başdan, 24 Ağustos 1948, Sayı 1, s. 2.

Şevket Süreyya (1932) Ziya Gökalp, *Kadro*, Sayı 2, Şubat, s. 29-40.

Şevket Süreyya (1924) Ziya Gökalp Bey, *Aydınlık*, 1924, sayı 27, s. 691-692.

GÜRAN Ali Ergin (1977) Kerim Sadi İçin Yazabilmek O Kadar Güç Ki, *Katki*, Sayı 32, s. 15-19.

Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Gelişmesi Sosyalist Osmanlılar, *Yön*, 24 Ocak 1962, Sayı 7, s. 12.

KIVILCIMLI Hikmet (1967) Sosyalizm Nedir?, *Sosyalist*, 7 Şubat 1967, Sayı 2, s. 4.

“Namık Kemal’i Nasıl Tanırırsınız?”, *Resimli Ay*, Mayıs 1930, Yıl 7, Sayı 3, s.17.